

ארגון יד לבנים
סניף ירושלים

עיריית
ירושלים

סגן דב אטינגר ז"ל

בן לאה ואברהם

נולד ברמת גן

בתאריך כ"ז באדר ב' תש"ח, 7/4/1948

התגייס ביולי 1967

שרת בחטיבת הצנחנים

נפל בפעילות מבצעית בחברון

בתאריך י"ב בחשוון תש"ל, 24/10/1969

נקבר בהר הרצל

אזור: ד חלקה: 3 שורה: 17 קבר: 6

בן 20 בנפלו

קורות חיים

בן אברהם ולאה. נולד ביום כ"ז באדר ב' תש"ח (7.3.1948) ברמת גן, בעיצומה של מלחמת השחרור. כשנסתיימה המלחמה כבר היו ניכרים בו עירנות ושמחת חיים, שאפיינו אותו בחייו הקצרים. הוא התחיל ללמוד בבית הספר של החינוך העצמאי ברמת יצחק וכשהגיע לכיתה החמישית עבר ל"ישיבת תל אביב" שברחוב טרומפלדור. את מחצית היום הקדיש ללימודי קודש ורק בשעות אחר הצהריים המאוחרות שב לביתו שבגבעתיים. לאחר שסיים את לימודיו היסודיים למד שנה אחת בישיבת "היישוב החדש" והמשיך בישיבת "מרום ציון" שבבית וגן בירושלים. יחד עם אחדים מחבריו הצטרף לתנועת "עזרא" ועד מהרה תפס מקום מרכזי בחברה. הוא אהב מאוד לטייל ברחבי הארץ והעדיף ללכת ברגל. כל חופשה ב"ישיבה" היה מנצל כדי לצאת לטייל וכך הכיר היטב את כל שבילי הגליל וטיפח את אהבתו לארץ ולנופיה. לאחר שסיים את לימודיו בישיבת "מרום ציון" החליט להעשיר את עולמו הרוחני ב"ישיבת כרם דיבנה" וגם בה תפס מקום נכבד והיה דמות מרכזית בשיעורים ובחיים החברתיים.

דובלה גויס לצה"ל בסוף יולי 1967, במסגרת גרעין "נחשול" של תנועת "עזרא". כאשר סיים את הטירונות נשלח לקורס מ"כים ולתפקידי

ארגון יד לבנים
סניף ירושלים

עיריית
ירושלים

הדרכה בנח"ל מוצנח. הוא לא הרבה לדבר על חיי הצבא, שלא אהב אותם ביותר, אך ראה בהם הכרח שאין למונעו, כי מטבעו סלד מכל אלימות. לאחר שהצליח בתפקידי הדרכה כמ"כ וכסמל מחלקה, נשלח לקורס קצינים. כאשר סיים את הקורס בהצטיינות חזר ליחידתו ונתמנה מפקד על מחלקת צנחנים. אחריות רבה הייתה מוטלת עליו, גם באימונים וגם בפעולות קרביות, והוא השקיע בתפקידו את כל כוחו ומרצו. ליחסו של דובלה לפקודיו יצאו מוניטין. הוא דאג להם ונהג בהם בלבביות ובהבנה, אך עם זאת השליט משמעת עליהם והם קיבלו את מרותו. שילוב מיוחד זה קבע את דמותו כמפקד. התכונה הבולטת ביותר של דב הייתה דבקות וקנאות לאמת. הוא היה סמל היושר וההגינות. הוא סלד מצביעות ומשקר ושאף להקנות אמות מידה מוסריות אלה לכל הסובבים אותו. כשהתקרב מועד סיום מחזור האימונים נקראה המחלקה, בבוקר י"ב במרחשון תש"ל (24.10.1969), לבער חולית מחבלים מסוכנת, שהשתוללה בהר חברון. על דב הוטלה המשימה לעצור את אחד ממפקדי המחבלים בכפר חלחול שליד חברון. אותו בוקר פרץ לבית המיועד והספיק לירות צרורות אחדים פנימה - ואז נורה בראשו ונפל. הוא הובא למנוחת עולמים בבית הקברות הצבאי שעל הר הרצל בירושלים.

לאחר נפילתו הוציאו לאור המשפחה וידידיה (יחד עם קרן המלגות והפרסים, שהוקמה לזכרו, המיועדת לתלמידים ובני נוער מצטיינים בידעת התורה) ספר גדול, "דובב שפתי ישנים", ובו חידושי תורה מעזבונו. בראש קרן זו עומדים הרב הראשי לישראל, הרב א"י אונטרמן ועורך האנציקלופדיה התלמודית, הרב ש"י זיין וחבר בית הדין הרבני הגבוה, הרב בצלאל זילטי. לחידושי התורה של דב הצטרפו רבנים וגדולי תורה בכתיבת חידושי תורה משלהם. כן כלולים בספר דברי חברים ומפקדים. בהקדמה לספר מתאר אחיו את סיפוריו של דב לבני המשפחה, עת היו מסובין בליל ה"סדר", על חוויות הצניחות הראשונות. הקרן מחלקת מדי שנה בשנה מלגות באלפי לירות לבני ישיבות מצטיינים שהם נצרכים.

עבד ואמה עבריים

מתוך עבודתו בעניין מלוה במכר (קדושין מ"ז) בנושא עבד ואמה עבריים מבוא / עבדות בנוסח התורה

**כי לי בני ישראל עבדים עבדיי
הם ולא עבדים לעבדים.**
(ספרי משפטים)

מצוות ה' שהנחילנו בתורתנו מתחלקות לשני חלקים: מצוות שבין אדם למקום ומצוות שבין אדם לחברו. במצוות שבין אדם לחברו התורה מכוונת, מחייבת ומדריכה את האדם להגיע אל פסגת הגובה של נימוסי החברה שבין איש לרעהו, האהבה והעזר והשתתפות עם הזולת אלה הם יסוד וראש ליחסי הרעות שבין אדם לחברו. בין המצוות המרובות שבין אדם לחברו מצויה גם מצווה של "כי לי בני-ישראל עבדים עבדיי הם ולא עבדים לעבדים". אין אדם רשאי לשעבד בן-חורין להופכו לעבד, לא בכוח כיבוש, ולא בכוח עונשי מלכות. זאת ועוד – גם ברצונו הגמור של האדם אין הוא רשאי למכור עצמו לעבד, אפילו למספר שנים אחדות.

לא התירה התורה מכירת עצמו לעבד, אלא לצורך קיומו, כשאינו לו ברירה אחרת, וכך נפסק להלכה:

"ואין אדם רשאי למכור את עצמו, עד שלא יישאר לו כלום ואפילו כסות לא תישאר לו ואח"כ ימכור את עצמו, ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו או לעשות בהם סחורה או כלים או שיתנם לבעל חובו, אלא א"כ צריך לאוכלם בלבד".
(רמב"ם פ"א מעבדים הל' א' וב').

מקרה יחיד הוא שהתורה התירה למכור אדם מישראל הוא אדם שגנב ואין לו ממון, כדי לשלם גנבתו, שאז הב"ד מוכרין את הגנב, ואף זה אינו עבדות אלא חירות אמיתית. כי מה היא משמעותה של חירות, אין פירושה שחרור מעול אדם זר ורק בשרדות לבו ילך, האם זו החירות? חירות זו היא השתוללות מזיקה ומשחיתה שמורידה את נושאה למדרגה שפלה של פרא למוד-מדבר, הוא הוא עבד עולם. עבד לתאוותיו והנאותיו הבלתי-פוסקים, עבד נרצע הוא לאנוכיותו העיוורת, לפראותו הנפרזה, אדם זה שהגיע לשפל המדרגה לגנוב רכושו של הזולת, הרי הוא ורק הוא עבד עולם. כיצד ייגמל מהדרדרות זו, כיצד יהפוך "עבד" זה ל"בן-חורין", לאדם המולך על תאוותיו? ההשכל השכילו "חכמי" האומות למצוא דרך לתקן את מידותיו התאוותניות של העבד הגנב הזה?

לא ולא! בחוקיהם הסדומיים, ששינו אותם מאה ואחת פעמים, כי זהו ההבדל בין ישראל לעמים, בין תורה נימוסית ומדינית לתורה אלוקית, כל העמים, בעומדם לפני פרובלימות ובעיות חדשות מוחקים וגוונים לגמרי ספרי החוקים והמשפטים וקובעים במקומם משפטים וחוקים אחרים, ובהשתנות ערכי-החיים הולכים ומשתנים החוקים

בוה אחר זה, עד שבמשך זמן קצר תשתנה כל צורתה המדינית והנימוסית תכלית שינוי, ולא תהא ניכרת אפילו צורתה הראשונה.

בחוקי המאה העשרים דנים אדם שגנב ואין לו לשלם גנבתו, למספר זעום של חודשי מאסר ודיו, אין העבד הזה מתחנך שלא לגנוב; להיפך, לפעמים הוא רואה שזה כן משתלם ולא הועילו מחוקיהם מאומה, כי כשרק יצא ממאסרו, הריהו מיד חוזר לסורו. ולא די בזה, אלא שהכניסו גנב אחד למאסר, ומה קורה עם אשתו ובניו שנשארו רעבים ללחם, ללא אב שיפרנסם, הרי שגם הם אוחזים מעשה אבותיהם בידיהם לגנוב, כדי להביא טרף לביתם, הרי שהכניסו גנב אחד והוציאו שישה גנבים, ומה הרוויח בעל הגנבה ממאסרו של הגנב, לא רק שאת כספו הנגנב הוא לא קיבל ולא יקבל, אלא שגם צריך הוא מכספו להחזיק בבתי-סוהר וסוהרים ובגנב עצמו, להאכילו ולהשקותו, כדי שבתקופת מאסרו הוא לא יגנוב משל אחרים. זוהי דמות חוקיהם הנאורים של "חכמי" המאה העשרים.

עם ישראל, שקיבלו תורתם מן השמים, תורת נצח שלא תשתנה לעולם, מזמן נתינתה עד סוף כל הדורות, עם כל הפרובלימות והמודרניזציה והתפתחות הטכניקה של תקופתנו. יש בה בתורת אמת שנתן לנו בורא העולם את הפתרון האמיתי והקולע של כל הבעיות. היא-היא שמכוונת את הגה החיים העולמיים, אינה משועבדת לכל תנאי ואינה משתנית מפני שום סיבה. התורה נתנה לנו את הדרך להפוך את העבד הנרצע הזה לבן-חורין אמיתי, משוחרר מעול ההתפרקות וההפקרות וצוותה על בית-דין למוכרו בתנאים ובמגבלות רבות.

שלא ימכרוהו אלא לישראל או לגז צדק ושלא ימכרוהו אלא עד שש שנים או עד היוכל, אפילו קודם שש שנים, ובכל אופן אין עבד עברי נמכר בפרהסיא, על אבן המיקת, ולא בסימטא כדרך שהעבדים נמכרים, שנאמר: "לא ימכרו ממכרת עבד" אינו נמכר אלא בצינעא וכדרך כבוד.
(רמב"ם פ"א מעבדים הל' ד' וה"ה)

כי כבר בתחלת חינוכו של העבד הבן-חורין הזה, רואה הוא כיצד ב"ד מתייחסים לאדם שכמותו בכל העדינות וההירות מהפגיעה בכבודו האנושי של נברא בצלם אלוקים.

כשהוא כבר בבית רבו הוא עומד ותוהה, כיצד רבו זה, שעליו הוטל תפקיד החינוך של אדם זה, נוהג בו בכל כללי הנימוס למרות שהוא עבדו.

"אינו מעבילו עבודה שאין לה קצבה ולא עבודה של ביויון ואף לא כל עבודה שאין הוא צריך לה או שהיא עבודה לרבים, אם לא שהייתה עבודתו בכך".
(שם ה-ז)

עבד עברי הנמכר ע"י ב"ד

מי נמכר ע"י ב"ד

אדם הגונב ואין לו מה לשלם, לא קרקע ולא מטלטלין, נמכר על-ידי בית-דין לעבד עברי. דין זה נאמר בספר שמות¹: "אם אין לו ונמכר בגנותו".

הרמב"ם פוסק²: "אין הגנב נמכר אלא בקרן, אבל בכפל או בתשלומי ארבעה וחמישה אינו נמכר, אלא הרי זה עליו חוב עד שיעשיר". הרמב"ם פסק דין זה על-סמך הגמרא³, שדורשת מהפסוק "ונמכר בגנותו" בגנותו – ולא בכפילו. ה"מנחת חינוך"⁴ אומר, שאפשר להסתפק בדברי הגמרא שאומרת שלא נמכר בכפילו, האם זה רק במקרה שהגנב שילם לגנב עבור הקרן ונתרצה הגנב ולקח רק בעד הקרן, ואחר-כך תובע הגנב את הכפל מהגנב ואין לו, שאז לא נמכר עבור הכפל. אבל במקרה שבאים לדון תחילה על צורת התשלומים ומתברר, שאין לגנב לשלם כי אם עבור הקרן, יכול הגנב לומר לגנב: הכסף שאני לוקח ממך יהיה עבור הכפל וכיוון שאין לגנב לשלם גם בעד הקרן אז הוא יימכר. או אפילו במקרה שהגנב כבר שילם לגנב את הגנבה ולא פירש לו עבור מה הוא משלם, האם עבור הקרן או עבור הכפל, שאז יכול הגנב לומר: אני קיבלתי עבור הכפל ואז יצטרך הגנב לשלם לו עבור הקרן ולהימכר.

ומביא ה"מנחת חינוך" דין דומה למקרה האחרון, מהדין של "שני חובות" בחושן משפט⁵, שאם היה לאחד שני חובות אצל חברו, אחד מלווה בשטר ואחד מלווה בעל-פה, ושילם לו הבעל חוב ולא פירש עבור איזה חוב הוא משלם לו. יכול המלווה לומר, שקיבל עבור המלווה בע"פ, כדי שיוכל לגבות את החוב השני ללא בעיות, כי מלווה בשטר קל יותר לגבות מאשר מלווה בעל-פה. וממשיך ה"מנחת חינוך" את ספקו ואומר, שאפשר לומר, שאפילו במקרה שהגנב ירצה לשלם עבור הקרן, יוכל הגנב לעכב בעדו ולקבל תחילה בעד הכפל. עד כאן ספקו של ה"מנחת חינוך".

ופושט ה"מנחת חינוך" ואומר, שאם יש לגנב הקרן לא נמכר לגמרי, ואין זכות לגנב לומר לו: אקבל את התשלום עבור הכפל ויימכר בעד הקרן. והוא מביא ראיה לדבריו מהרש"י⁶ בפירוש הגמרא "ונמכר בגנותו ולא בכפילו". רש"י מסביר את הגמרא כך: "אם יש לו לשלם את הקרן ואין לו ממה לשלם הכפל – אינו נמכר". נשאלת השאלה: מדוע רש"י לא הסביר את הגמרא על דרך הפשט, שאין לו לשלם לא עבור הקרן ולא עבור הכפל, שאז נמכר על הקרן ולא על הכפל. אלא משמע מפירושו, שאם יש לו את הקרן אז לא יימכר בשום אופן, ואינו יכול לומר לו: אקח את התשלום הראשון עבור הכפל ויימכר עבור הקרן. גם "המקנה" מצדיק את דברי רש"י ואומר: שאם יש לו לשלם רק תשלום אחד אינו משלם עבור הכפל אלא עבור הקרן. ה"מנחת חינוך" מחזק את דבריהם בסברא, שהפירעון הראשון צריך להיות עבור הקרן ולא עבור הכפל, כי לא ייתכן שיהיה כפל לפני הקרן כיוון שכל התשלום של הכפל מבוסס על הקרן, ואפילו אם הגנב והגנב יסכימו בשעת התשלום הראשון שהכסף הוא בעד הכפל זה נעשה קרן בידי הגנב, כיוון שזה התשלום הראשון, ואם אין לו ממה לשלם יותר, לא נמכר, כי שלם כבר עבור הקרן. ודין זה לא דומה לדין של שני חובות, כי דין "שני חובות" זה דין של שני עניינים נפרדים, שהחוב האחד אין לו כל קשר עם החוב השני, אלא כל אחד הוא חוב בנפרד.

"לא רוחץ לו רגליו ולא מנעיל לו מנעילו ולא נוטל לו כליו אחריו לבית המרחץ, ולא סומך לו במתניו, בין שנוטלו במעלה ולא נוטלו לא בפורין ולא בכיסא ולא בלקטא, כדרך שהעבדים עושים".

(ספרי משפטים י"ז)

"וחייב ג"כ להשוותו לו במאכל ובמשקה בכסות ובמדור, שנאמר "כי טוב לו עמך", שלא תהא אתה אוכל פת נקי והוא אוכל פת קיבר, אתה שותה יין ישן והוא שותה יין חדש, אתה ישן על גבי מוכין והוא ישן על גבי התבן, אתה דר בכרך והוא דר בכפר או אתה דר בכפר והוא יושב בכרך, מכאן אמרו: הקונה עבד עברי כאילו קונה אדון לעצמו". (פ"א הל' ט')

ולא רק על העבד עצמו התורה חייבה את האדון לחוס ולחון עליו, אלא גם את כל משפחתו של העבד, שכן איתא:

"ויצא מעמך הוא ובניו עמו", אמר ר"ש: אם הוא נמכר – בניו ובנותיו מי נמכרים? מכאן, שרבו חייב במוזנות בניו כיוצא בדבר אתה אומר... ויצאה אשתו עמו, אמר ר"ש: אם הוא נמכר – אשתו מי נמכרת? מכאן, שרבו חייב במוזנות אשתו. (מכילתא פ' משפטים, קידושין דף כ"ב ע"א)

מעתה, כשרואה עבד זה התנהגות מופתית של האדון שהוא נמכר לו, באיזה נימוס וכבוד הוא מתנהג עמו, כבר לומד העבד את הנהגת עצמו ושלטיה על תאוותיו, והוא נהפך לאיש אחר, עד כדי כך, שהוא כבר מוכן לעבוד את אדונו זה לעולם, וכשעבד זה משתחרר בסוף שש שנים או באחד הקניינים האחרים, הרי הוא יוצא באמת בן-חורין ממש, בן-חורין מכל הגירעונות שהיה לקוי בהם. זה משמעותו של ענוש עבדות בנוסח התורה, וזהו משמעותו של חינוך בן-אדם למידות מהוגנות...

ואף על עבדו הכנעני שצוותו התורה "לעולם בהם תעבודו", אדם מוזהר שלא יעבור על הגבולות האנושיים ושלא ישתעבד בעבדו, רק ברחמנות, כמו שכתב הרמב"ם בסוף הל' עבדים:

מידת חסידות ודרכי חכמה, שיהיה אדם רחמן ורודף צדק ולא יכביד עולו על עבדו ולא יצר לו, ויאכילהו וישקהו מכל מאכל ומכל משתה. חכמים הראשונים היו נותנים לעבד מכל תבשיל ותבשיל שהיו אוכלין, ומקדימין מזון בהמות והעבדים למוזנות עצמן... וכן לא יבוזה ביד ולא בדברים, לעבדות מסרן הכתוב ולא לבושה, ולא ירבה עליו צעקה וכעס, אלא ידבר עמו בנחת וישמע טענותיו... ואין האכזריות והעזות מצווה אלא בעכו"ם... אבל זרעו של אברהם אבינו והם ישראל, שהשפיע להם הקב"ה טובת התורה וציווה אותם בחוקים ומשפטים צדיקים, רחמנים הם על הכול, וכל במידותיו של הקב"ה שציוונו להידימות בהם הוא אומר: "ורחמיו על כל מעשיו", וכל המרחם מרחמין עליו, שנאמר: "ונתן לך רחמים ורחמך והרבך".

ואפשר להביא ראייה לעקרון הנ"ל, שלא יכול להיות תשלום של כפל לפני תשלום הקרן מהגמרא⁷, אם גנב בחול וטבח בשבת פטור מארבעה וחמישה, מדין קם ליה בדרכה מיניה.

וכן פוסק הרמב"ם⁸.

והנה לדעת רש"י⁹, בד"ה: "רבא אמר אתנן אסרה תורה" – כל מקום שכתוב שלא מת ומשלם – אם תפס לא מוציאים מידו. אז גם אם גנב בחול וטבח בשבת אמנם מד' וה' הוא פטור, מדין קם ליה בדרכה מיניה, אבל בזמן שהגנב משלם לנגנב את התשלום עבור הקרן יאמר הנגנב, שהוא תופס את התשלום הזה עבור הד' וה', כיוון שתפיסה מועילה, אלא ודאי שלא יכול להיות תשלום של ד' וה' לפני הקרן ולא יכול הנגנב לומר: תפסתי בעד הד' וה', כך גם לא יכול הנגנב לקחת בתחילה את הכפל ושהגנב ימכר עבור הקרן.

עוד מבואר ברמב"ם¹⁰: "גנב את העכו"ם או הקדש אינו נמכר על הקרן, אלא הרי זה עליו חוב עד שיעשיר". "המגיד משנה" לא הביא מקור לדין זה של הרמב"ם שחלק בין גנב לעכו"ם לנגב לישראל.

"אור החיים"¹¹, בפירושו על התורה, מביא מקור לדין זה של הרמב"ם מסמיכות הפסוקים של מכירת עבד וכפל בפרשת משפטים. בפסוק הראשון נאמר: "אם ורחה השמש עליו דמים לו, שלם ישלם. אם אין לו – ונמכר בגנותו". ובפסוק השני נאמר: "אם הימצא תמצא בידו הגנבה, משור ועד חמור עד שיהיה חיים שניים ישלם". והיות שדין כפל אינו כי אם בישראל, שנאמר "כי יתן איש אל רעהו כסף או כלים לשמור וגונב מבית האיש, אם יימצא הגנב ישלם שניים", ודורשים בגמ' "רעהו – ולא עכו"ם", כלומר, שאם גנב לעכו"ם לא משלם כפל, כך אותו הדבר גם הפסוק של "ונמכר בגנותו", אינו כי אם בגונב מישראל ולא גונב מעכו"ם, שלא נמכר, כפי שפוסק הרמב"ם.

ה"מנחת חינוך" לומד מפירושו של "אור החיים", שדין של "ונמכר בגנותו" שייך רק במקרה שהיה ראוי לשלם כפל. ולפי זה יוצא, אם אדם גנב מישראל שטרות או קרקעות או עבדים, שעליהם הוא לא חייב לשלם כפל, ואין לו מה לשלם, לא מוכרים אותו. נשאלת השאלה: מדוע לא הזכיר הרמב"ם עבדים וקרקעות בדין של אלה, שאם גנב אותם ואין לו מה לשלם שלא נמכר. ועונה ה"מנחת חינוך" ואומר, שזה דבר שלא ייתכן למעט, כיוון שקרקע אינה נגזלת וגם עבדים לא נגזלים, כיוון שאם הם בעין – הבעלים לוקחים אותם, ואם הם לא בעין – הגנב לא חייב באחריותם, כמו שמבואר ברמב"ם¹²: "הגזול שדה מחברו ושטפה נהר או שנשרפה באש שירדה מן השמים, אומר לו הגזול: הרי שלך לפניך".

הגמרא אומרת במכות¹³: "ת"ר: ארבעה דברים נאמרו בעדים זוממין". אחד מהארבעה דברים הוא שאין נמכרים בעבד עברי. רש"י מפרש: "אם העידוהו שגנב ואין לו מה לשלם ונגמר דינו להימכר" ואחר-כך הוזימו את העדים, לא עושים אותם לעבדים. רב הונא סבר בתחילה לומר, שמתי אינו נמכר דווקא אם יש לנתבע כסף או שלעדים יש כסף, אבל במקרה שגם לעדים אין כסף וגם לנתבע אין כסף שאז הם רצו למוכרו בעבד עברי, מוכרים אותם בעבד עברי, אמר לו רבא: "ונמכר בגנותו, אמר רחמנא בגנותו – ולא בזממו", כלומר, שתמיד העדים לא נמכרים בעבד עברי, אפילו אם אין לו ואין להם כי זה גזרת הכתוב.

הרמב"ם¹⁴ לא הביא את הדין, שעדים זוממין לא נמכרים,

אלא כותב: "ואין לך איש מישראל שנמכר בבית דין, אלא הגנב בלבד", משמע מדבריו, שרק הגנב בפועל נמכר, ולא כל אחד אחר, כולל העדים הזוממין שלא נמכרים. ובהלכות עדות¹⁵ כותב הרמב"ם בפירושו: "עדים שהעידו על אחד והרשיעו רשע שאין בו מיתה ולא מלקות ולא ממון והוזמו – לוקין. כיצד? העידו על אחד שנמכר בעבד עברי והוזמו – לוקין", הרי מפורש ברמב"ם, שעדים זוממים לא נמכרים.

ה"מנחת חינוך"¹⁶ מעיר על הרמב"ם, מניין לרמב"ם לפרש, שעדים זוממים הכוונה כאן שהם העידו שהוא נמכר בעבד עברי, הרי בגמרא במכות משמע "בגנותו" – ולא בזממו", שהעידו על אחד שגנב ואין לו מה לשלם [מרב הונא וממהלך הסוגיא], וכך משמע, מפירוש רש"י בקידושין דף י"ח ע"א ד"ה "בזממו": "אם העידו בחברו שגנב והוזם ואין לו מה לשלם שאינו נמכר", אבל לא מוזכר בשום מקום מה יהיה במקרה, שהעידו באחד, שנמכר בעבד עברי והוזמו, ומניין הוציא הרמב"ם דין זה.

ה"ערוך לנר" מתרץ על קושיה זו ואומר, שהרמב"ם מדבר לעניין מלקות ואם היה אומר את דינו במקרה שהעידו עליו שגנב זה לא היה מדויק, כי במקרה זה הם לא תמיד לוקים, כי בזמן שיש להם ממון הם משלמים ולא לוקים, ולכן אומר הרמב"ם, שזה מדובר כשהעידו עליו שנמכר בעבד עברי, ובמקרה זה הם תמיד לוקים, כי בעדותם הם לא רצו לחייבו בממון ולכן לוקים.

ומתיר ה"מנחת חינוך", שבתחילה הגמ', במכות, סברה שגם העדים זוממין נמכרים בעבד עברי, ומה שכתוב בבביתא שלא נמכרים, זה בגלל שיש להם ממון או שלנותבע יש כסף, אבל למסקנת הגמרא, שגם אם אין להם כסף וגם לנתבע אין כסף לא נמכרים בגלל גזרת הכתוב, לכן גם העידו על אחד שנמכר בעבד ונמצאו זוממין לא נמכרים, כיוון שזה לא נקרא בגנותו. וזה חידוש יותר גדול מאשר אם העידו עליו שגנב, כי הם מעידים, שהוא כבר עבד ואף-על-פי-כן לא נמכרים, ולכן נקט הרמב"ם לשון זו. ומה שרש"י לא פרש את הגמ' בקידושין כמו הרמב"ם, אין זאת אומרת שהוא חולק עליו, אלא רש"י פרשן הוא ובאר כמו פשט הגמרא.

האיש נמכר בגנותו ואין האשה נמכרת בגנותה, והגמרא אומרת בסוטה¹⁷, מה הטעם שאין האשה נמכרת בגנותה: אמר קרא "ונמכר בגנותו" – ולא בגנותה".

וכן פוסק הרמב"ם¹⁸: "האיש נמכר בגנותו אבל לא האשה ודבר זה מפי הקבלה". וכך אומר הרמב"ם בהלכות עבדים פרק א' הלכה ב': "כבר בארנו, שאין האשה נמכרת בגנותה".

ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב כותב, שדין זה, שאשה לא נמכרת בגנותה, אלא רק איש, מקורו במשנה בסוטה¹⁷ וכך כותב הרמב"ם בהלכות עבדים. יוצא מכאן, שטומטום ואנדרוגינוס אינם נמכרים על ידי בית-דין, כיוון שהם ספק אשה לרמב"ם ומספק לא מוכרים אותם. וכך כתוב בפירוש ברמב"ם¹⁹: "הטומטום והאנדרוגינוס אינו נמכר לא כעבד עברי ולא כדין האמה העבריה". ה"כסף משנה" וה"משנה למלך" מביאים מקור לרמב"ם מתוספתא²⁰: "אנדרוגינוס יש בו דרכים שווה לאנשים ויש בו דרכים שווה לנשים ויש בו שאֵלָנו שווה לא לאנשים ולא לנשים", ובהמשך אומרת התוספתא: "דרכים שלא שווה לא לאנשים ולא לנשים, שאין נמכר בעבד עברי", מפורש שם, שאנדרוגינוס וטומטום אינם נמכרים בעבד עברי.

ישראל גמור, יש להעיר, שלדעת הר"ן, ייתכן, שכן זה שנוולד מגר שבא על בת ישראל יש לו דין גר ומותר במזמורת, דכל היכא דיש קידושין ואין עברה הוולד הולך אחר הזכר. ועיין ש"ע אבן העזר סי' ד' סעיף כ"ג וב"ש ס"ק ל"ז.

קנייני עבד עברי הנמכר ע"י ב"ד

עבד עברי הנמכר לישראל בין על ידי בית דין ובין שמכר את עצמו נקנה בכסף ובשווה כסף ובשטר. הגמ' אומרת בקידושין²⁴: בכסף מנלן, כלומר, מאיפה אנחנו לומדים שעבד עברי נקנה בכסף, ואומרת הגמרא, שלומדים מהפסוק: "מכסף מקנתו"²⁵. ושואלת הגמרא, שהרי פסוק זה נאמר דווקא בעבד עברי הנמכר לעובד כוכבים, אבל נמכר לישראל לא לומדים מפסוק זה. ואומרת הגמרא, שלומדים מהפסוק²⁶ "והפדה", שכתוב לגבי אמה עבריה וכיוון שנפדית בכסף בוודאי גם נקנית בכסף, ואותו הדבר גם עבד עברי כיוון שהקשנו אותו לאמה, שהפסוק אומר²⁷: "כי יימכר לך אחיך העברי או העבריה" מכאן, שמקשישים עבד עברי לאמה עבריה. ושואלת הגמרא, שהרי פסוק זה נאמר דווקא בעבד עברי שמכרוהו ב"ד [כמו אמה שנמכרת ע"י אביה], אבל מהיכן לומדים, שעבד עברי המוכר עצמו נקנה בכסף. אומרת הגמ', שלומדים זאת מההיקש של שכיר-שכיר. לגבי מוכר עצמו נאמר²⁸: "כי ימוך אחיך ונמכר כשכיר כתושב יהיה עמו". ולגבי מכרוהו בית דין כתוב²⁹: "כי משנה שכר שכיר עבדך שש שנים", וכמו שעבד עברי הנמכר ע"י בית דין נקנה בכסף, כך גם עבד עברי המוכר עצמו נקנה בכסף. ושואלת הגמ', היחיא למ"ד, שלומד את ההיקש של שכיר שכיר, אלא זה שלא לומד את ההיקש של שכיר-שכיר מהיכן הוא יודע, שעבד עברי המוכר עצמו נקנה בכסף. ואומרת הגמרא, שלומדים מהפסוק³⁰: "וכי תשיג", זה נאמר לגבי עבד עברי הנמכר לעכו"ם, ואומרת הגמ': ו"ו מוסיף על ענין ראשון, כלומר, ה' של "וכי תשיג", מקשר את עבד עברי הנמכר לעכו"ם למה שאמור מקודם, כלומר, לעבד המוכר עצמו לישראל, וכמו שעבד עברי הנמכר לעכו"ם נקנה בכסף, כך גם עבד עברי המוכר עצמו נקנה בכסף.

הרמב"ם פוסק³¹, שעבד עברי שמכרוהו ב"ד והמוכר עצמו נקנה בכסף ובשווה כסף. הרמב"ם לא כותב בכמה כסף נקנה עבד עברי, משמע שאפילו בפרוטה נקנה. ה"כסף משנה" מקשה על הרמב"ם, שהרי עבד עברי שנקנה בכסף אנחנו יודעים מאמה עבריה, וכמו שאמה עבריה נקנית דווקא בשתי פרוטות, כך גם צריך להיות בעבד עברי שייקנה בשתי פרוטות. ה"לחם משנה"³² מתרץ על קושיית ה"כסף משנה" כך: הגמרא אומרת, שלמאן דאמר שלא לומד את ההיקש של שכיר-שכיר לומדים, שעבד עברי מוכר עצמו נקנה בכסף מהפסוק "וכי תשיג". ואף-על-פי שלימוד זה אמור רק למאן דאמר שלא לומד את ההיקש של שכיר-שכיר, בכל זאת, גם מי שלומד את ההיקש של שכיר-שכיר יש לו את הלימוד של "וכי תשיג", כיוון שזו דרשה פשוטה. וכיוון שכולם סוברים, שאפשר ללמוד מהפסוק "וכי תשיג", רואים שעבד עברי, המוכר עצמו, נקנה בפרוטה אחת, כמו במוכר עצמו לעכו"ם שנקנה בפרוטה. ומכרוהו ב"ד לישראל לומדים בקל וחומר, ממוכר עצמו לישראל, ומה מוכר עצמו שזו מרצונו נקנה בפרוטה, זה שמכרוהו ב"ד בוודאי שנקנה בפרוטה. ובזה נתיישבה שיטת הרמב"ם שלא כתב בכמה כסף נקנה העבד. ועיי"ש טעות סופרים ב"כסף משנה" שגם התכוון לתירוץ זה.

התוס', הרא"ש והרש"י סוברים, שטומטום ואנדרוגינוס הוא זכר ויש להם ראייה מהמשנה ביבמות³³: ר' יוסי אומר: "אנדרוגינוס כוהן שנשא בת ישראל מאכילה בתרומה". ובברייתא לאחר מכן, בדף פ"ג ע"א: ר' יוסי אומר: "אנדרוגינוס ברייה בפני עצמה". רב אומר: שהלכה כר' יוסי בדין אנדרוגינוס. רש"י מפרש שמה, שרב אומלל הלכה כר' יוסי, הכוונה כאן לר' יוסי במשנה, שאומר שאנדרוגינוס זה זכר, ואם הוא כוהן ונשא בת ישראל מאכילה בתרומה. לכן, אם אנדרוגינוס גנב ואין לו מה לשלם נמכר בעבד עברי. אולם הרמב"ם והרי"ף מפרשים את דברי רב, שאומר שהלכה כר' יוסי, על ר' יוסי בברייתא, שאומר, שאנדרוגינוס זה ברייה בפני עצמה, ולכן לא נמכר בעבד עברי. חרש, שוטה וקטן אם גנבו ואין להם מה לשלם, לא מפורש בשום מקום מה דינם – האם הם נמכרים או לא. ואומר ה"מנחת חינוך", שיש להוכיח מדברי הרמב"ם, שהם לא נמכרים, כי הרמב"ם אומר בפרק א' מהלכות גנבה, שאם קטן גנב לא חייב להחזיר, והסברא אומרת, שאם לא חייבים להחזיר גם לא נמכרים בעבד עברי.

גר שגנב ואין לו מה לשלם, אומרת הגמרא בבבא מציעא³⁴, שאינו נמכר, כי כתוב בויקרא לגבי עבד עברי שיוצא לחפשי "ושב אל משפחתו", כלומר, עבד שאחרי העבדות יכול לחזור אל משפחתו – נמכר, אבל גר שאין לו משפחה כדי לחזור אליה – לא נמכר.

הרמב"ם³⁵ כותב: "ואין הגר נקנה בעבד עברי, שנאמר ושב אל משפחתו מי שיש לו משפחה". ה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם מהברייתא בבבא מציעא הנ"ל, שכתוב שם בפירוש, שגר לא נמכר בעבד עברי. ואומר הסמ"ג: מה שלמדנו במכילתין שבין לר' ישמעאל ובין לר' עקיבא – גר נקנה בעבד עברי, זה מדבר בגר שבא על בת ישראל ונולד לו ממנה בן, והבן הזה גנב ואין לו מה לשלם, אז הוא נמכר, כיוון שיש לו אל מי לחזור, אל אמו, ומשפחת אם נקרא "ושב אל משפחתו".

וגם ההגהות מיימונית פירשו את דבריהם של ר' ישמעאל ור' עקיבא בגר שבא על בת ישראל, כמו שמוכר ב"כסף משנה".

ומבקש ה"מנחת חינוך" על פירוש זה, מדוע מפרשים את דברי ר' עקיבא ור' ישמעאל במקרה שגר בא על בת ישראל, נאמר אפילו שבא על גרה, גם יש לו לבן משפחה לחזור אליה: האב, האם, והאחרים, ומדוע אמר ה"כסף משנה" רק במקרה שבא על בת ישראל? ועוד קשה על פירוש ה"כסף משנה", שמפרש את דברי ר' ישמעאל ור' עקיבא, בגר שבא על בת ישראל, והרי זה פשיטא, שהבן שלהם אם גנב נמכר, כי הוא ישראל גמור.

ומתרץ ה"מנחת חינוך": אם גר עצמו גנב לא נמכר כיוון שאין לו משפחה, אף-על-פי שיש לו אשה ובנים, בכל זאת לא נקרא משפחה כיוון שצריך שיהיה לו משפחה למעלה, כלומר, מצד אבותיו ולא מספיק לו משפחה למטה, כלומר, הבנים והאשה, אותו הדבר אם גר בא על גרה והבן גנב, ואין לו מה לשלם, גם כן לא נמכר, כי אמנם יש לו משפחה למעלה, כלומר, האב והאם, אבל צריך משפחה עד אברהם אבינו, והיות שאין לו – לא נמכר, אבל אם הגר נשא בת ישראל ויש לו ממנה בן והוא גנב, הוא נמכר, מכיוון שיש לו משפחת אם מיוחסת עד אברהם אבינו, ולכן פירש ה"כסף משנה" את דברי ר' ישמעאל ור' עקיבא, שאומרים שגר נמכר לעבד, במקרה שבא על בת ישראל, שאז נמכר לכ"ע. ועל הערתו השנייה של ה"מנחת חינוך", דכה"ג הוא

אם אדם נמכר שתי פעמים

ודין נמכר לחצאי

הגמרא אומרת⁴²: "אמה עבריה אינה נמכרת ושנית", "מכלל דעבד עברי נמכר ונשנה", כלומר, מכאן ראינו, שעבד עברי נמכר פעמיים, "והתניא ונמכר בגנבתו כיוון שנמכר פעם אחת, שוב אי-אפשר רשאי למכור", כלומר, שלא יכולים למכרו פעם שנייה. אביי מתרץ על קושיה זו ואומר: "כאן באדם אחד וכאן בשני בני-אדם". רש"י מפרש את דברי אביי כך: כאן באדם אחד, כלומר, שעמד בדין בפעם אחת על כל הגנבות שאז אינו נמכר כי אם פעם אחת, כאן בשני בני-אדם, כלומר, שמעמידים אותו לדין פעמיים על הגנבות שאז נמכר פעמיים. וממשיך רש"י ואומר, שהוא הדין אם גנב ועמד בדין ונמכר וחזר וגנב מראשון משיצא חופשי שחזר ונמכר, אלו תוכן דברי רש"י.

הרמב"ם⁴³ פוסק: "גנב ונמכר וחזר וגנב – אם לשני גנב הרי זה נמכר פעם שנייה ואפילו גנב למאה אנשים נמכר מאה פעמים, ואם לראשון גנב פעם שנייה, אינו נמכר פעם שנייה, אלא יישאר עליו הכל חוב". משמע מדבריו של הרמב"ם, שלראשון אינו נמכר פעם שנייה אפילו יצא לחופשי ממנו.

ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב מעיר על דברי הרמב"ם, שמניין לו לחלק בין אם גנב לראשון או גנב לאחרים, שהרי מהגמ' בקידושין דף י"ח ע"א משמע, שאם יצא ממנו וגנב לו שוב, יכול להימכר לו כדברי רש"י בד"ה: "כאן באדם אחד כאן בשני בני-אדם".

הריטב"א בקידושין גם כותב, כדברי רש"י ואומר, שמסתבר שבאדם אחד אם גנב וחזר וגנב ונמכר רק פעם אחת, אבל אם גנב ונמכר ואח"כ גנב מאותו אדם שאז חזר ונמכר, כיוון שאין סברא שאם גנב פעם אחת ונמכר שיכול לחזור ולגנוב כמה פעמים מאותו אדם מבלי להימכר. גם בעל "אבן האזול"⁴⁴ כותב, שדברי הרמב"ם שמחלק בין גנב פעם שנייה לראשונה לבין גנב פעם שנייה מאחרים, אינו מובן לו.

הרש"ל ב"ם של שלמה⁴⁵ כותב, שמה שכתוב בגמ': "כאן באדם אחד כאן בשני בני-אדם" צריך לפרש כפשוטו, כלומר, אפילו אם חזר וגנב לאחר שנמכר, לאותו אדם אין מוכרים אותו. כי פשט הגמרא הוא: "כאן באדם אחד" – כלומר, אפילו שגנב לאדם אחד כמה פעמים בכל זאת מוכרים אותו רק פעם אחת. ומביא הרש"ל ראינו לדבריו מהרמב"ם שכתב, שאם גנב ונמכר וחזר וגנב לאותו אדם אין חזר ונמכר. משמע מדברי הרש"ל, שגם הרמב"ם מבין את הגמרא כאן באדם אחד, פירושו שבאדם אחד לא נמכר יותר מפעם אחת, אפילו אם יגנוב כמה פעמים לאחר המכירה הראשונה. א"כ רואים אנו בהסבר דברי הגמ' שתי דרכים שונות: דרך הרש"י שתלה העניין בהעמדה בדין, ודרך הרמב"ם שלמד כפשוטו המיעוט של בני-אדם.

עוד מבואר ברמב"ם⁴⁶, שאם גנב במאה והוא שווה רק חמישים, שנמכר בחמישים, ואינו חוזר ונמכר פעם שנייה ושאר החמישים יישאר עליו חוב עד שיעשיר וישלם.

ה"מגיד משנה" מביא מקור לרמב"ם מקידושין⁴⁷: ת"ר גנבו אלף ושווה חמש מאות נמכר וחזר ונמכר, גנבו חמש מאות ושווה אלף אינו נמכר כלל, ר' אלעזר אומר: אם היה גנבו כנגד מקצתו נמכר ואם לאו אינו נמכר. וה"מגיד לשנה" אומר, שהרמב"ם סובר כמו חכמים שבבבביתא.

ה"מנחת חינוך" ו"אבן האזול" הקשו על דברי הרב המגיד⁴⁸, שהרי מדברי הגמרא בקידושין דף י"ח משמע, שחכמים סוברים ההיפך משיטת הרמב"ם, כיוון שכתוב

ה"משנה למלך" מקשה על תירוץ ה"לחם משנה" מדוע צריך ללמוד נמכר לישראל מנמכר לעכו"ם על ידי ה"ו של "וכי תשיג" נלמד זאת מההיקש של שכיר-שכיר. ולכן מתרץ ה"משנה למלך" תירוץ אחר על קושיית ה"כסף משנה" ואומר, שבאמת לומדים שעבד עברי נקנה בכסף מאמה עבריה, אבל מאמה לומדים רק שעבד נקנה בכסף כיוון שבאמה יודעים שנקנית בכסף, מזה שיוצאת בכסף וכיוון שבעבד גם שייך יציאה, לכן אפשר ללמוד שנקנה בכסף. אבל את הדין שצריך קניין כסף בשתי פרוטות לא לומדים, כיוון שאמה צריכה קניין כסף בשתי פרוטות, משום ההיקש של ייעוד לגירעון "אשר לא יעדה והפדה", והיות שבעבד לא שייך ייעוד, אז לא צריך שתי פרוטות, אלא מספיקה פרוטה אחת כדי לקנותו [ועיין תוס' דף ד' ע"ה ד"ה "מעיקרא", סברא דומה בשם רבינו נתנאל].

הרמב"ם פוסק⁴⁹: "עבד עברי שמכרוהו בית-דין והמוכר עצמו נקנה בכסף ובשווה כסף ובשטר. כיצד בשטר כותב לו על הנייר או על החרס: הריני מכור לך, הריני קנוי לך, ונותן לו השטר". מקורו של הרמב"ם לדין זה מהגמרא בקידושין⁵⁰, שהגמרא אומרת, שעבד עברי קונה עצמו גם בשווה כסף מהפסוק⁵¹ "וישיב גאולתו", לרבות שווה כסף בכסף. וה"ה בכל התורה כולה. קניין שטר בעבד עברי לומדים מאמה עבריה. מה אמה עבריה נקנית בשטר, אף עבד עברי נקנה בשטר. ואמה עבריה נקנית בשטר לומדים ממה שכתוב⁵²: "לא תצא כצאת העבדים", אבל נקנית בקניין העבדים והוה שטר. ועבד כנעני שנקנה בשטר לומדים מהפסוק⁵³ "והתנחלתם אותם לרשת אחוזה". מה שדה אחוזה נקנה בשטר, אף עבד כנעני נקנה בשטר.

מלשון של הרמב"ם משמע, שהעבד עצמו כותב את השטר כיוון שהוא המוכר את עצמו כמו בעבד כנעני, שהרב כותב כיוון שהוא המוכר. ה"מנחת חינוך" כותב⁵⁴, שכל דברי הרמב"ם אמורים רק במוכר עצמו, אבל במכרוהו ב"ד, הרמב"ם מודה, שבי"ד כותבים לאדון "איש זה מכור לך". כיוון שמכרוהו ב"ד זה בעל-כרחו של העבד והוא לא יסכים לכתוב את השטר.

ה"משנה למלך" פ"ב ה"א מדייק מהרמב"ם, שעבד עברי לא נקנה בחליפין כיוון שהרמב"ם פוסק שהוא נקנה רק בכסף ובשטר. ואי-אפשר להסביר, שחליפין נכלל בתוך קניין כסף כיוון שבעניין עבד כנעני פוסק הרמב"ם, שהוא נקנה בכסף ובחליפין⁵⁵, רואים שקניין חליפין לא נכלל בתוך קניין כסף. ואפשר להביא עוד ראייה, שקניין חליפין לא נכלל בתוך קניין כסף מהגמ' בקידושין⁵⁶, שכתוב במשנה, שעבד כנעני נקנה בכסף בשטר ובחזקה. ובגמ' מובאת ברייתא וכתוב בה, שעבד כנעני נקנה גם בחליפין. ושואלת הגמ': מדוע לא הזכיר התנא של המשנה שעבד כנעני נקנה גם בחליפין, ומתרתצת הגמ', שהתנא שלנו הזכיר במשנה רק דברים שלא שייכים במטלטלין, אבל חליפין ששייך במטלטלין התנא של המשנה לא הזכיר. ואם נסביר, שקניין חליפין נכלל בתוך קניין כסף, הרי התנא הזכיר חליפין במשנה כיוון שהזכיר כסף, אלא ראינו, שקניין חליפין לא נכלל בתוך קניין כסף. הרב מוהר"ט מוכיח, שעבד עברי לא נקנה בחליפין מהגמרא בקידושין⁵⁷, שהגמ' לומדת, שעבד עברי לא נקנה בחזקה כיוון שכתוב לגבי עבד כנעני "והתנחלתם אותם", שדווקא עבד כנעני נקנה בחזקה ולא עבד עברי. מאותו לימוד אפשר ללמוד שדווקא עבד כנעני נקנה בחליפין ולא עבד עברי. ועיין תוס' קידושין דף ח' ע"א ד"ה: "ומאי ניהו חליפין".

הגנבה ישתוו שאז יכול הנגנב לתובעו מחדש ולמוכרו, כיוון שהגנבה היא חוב שחייב הגנב לשלם לנגנב ויכול הנגנב לחכות לפירעון החוב.

עוד כותב ה"מנחת חינוך" שמצווה מ"ב, שאם אין עדים שהנתבע גנב אלא הגנב מודה בעצמו שהוא גנב. אם בשעת ההודאה היה לו כסף לשלם עבור הגנבה והוא חייב לשלם מטעם הודאת בעל-דין כמאה עדים דמי, ואפילו אח"כ בשעת ביצוע התשלום העני ואין לו מה לשלם, הוא נמכר ומותר לו לשאת שפחה כנענית, אע"פ שזה עניין של איסור והוא נהיה עבד רק על-פי הודאת עצמו, כי בשעה שהוא הודה שהוא גנב היה לו כסף לשלם לנגנב, ואז הודאתו לא היתה נוגעת לאיסור אלא לממון, והוא היה נאמן, לכן אפילו שהוא נהיה עני הוא נשאר נאמן גם לגבי אסור ומותר לו לקחת שפחה כנענית.

וגם אם בשעת ההודאה אין לגנב מה לשלם, מכל מקום כיוון שמחייב עצמו, אם כן הדין הוא שצריך בית-דין למוכרו כעבד עברי, אם כן הדין שיהיה מותר בשפחה כנענית, כיוון שנמכר על-פי דין. ועוד אפשר לומר, שמותר לו לקחת שפחה כנענית כיוון שהודאתו הייתה רק על הממון ולא על האיסור, כי אע"פ שאין לו כסף, מי אומר שהבעלים ירצו למוכרו, ולכן יוכל לקחת שפחה כנענית. אבל אם יבוא אדם ויגיד על עצמו שהוא עבד עברי, שנמכר על-ידי בית-דין אחר, הוא ישתעבד לאדונו, אולם יהיה אסור לו לקחת שפחה כנענית, כי הוא לא יכול להתיר לעצמו אסור מהתורה. דבשלמא בזמן שהוא מודה שהוא גנב ובית-דין מוכרים אותו מותר בשפחה כנענית כיוון שבית-דין זה מוכר אותו כעבד עברי, אבל במקרה זה שהוא מודה שהוא כבר עבד, אין היתר למסור לו שפחה כנענית.

מי קונה עבד עברי

הרמב"ם פוסק⁵¹: "עבד עברי שמכרוהו ב"ד, אין מוכרים אותו אלא לישראל או לגר צדק".

ה"כסף משנה" מביא מקור לרמב"ם, שאין נמכר רק לישראל מהספרי דתניא בספרי "כי יימכר לך" מניין כשהוא נמכר אינו נמכר, אלא לך ת"ל כי יימכר לך.

ה"לחם משנה" אומר, שמה שכתב הרמב"ם, שעבד עברי נמכר גם לגר צדק אין לזה ראיה מפורשת, אבל זה מסתבר כך, כי כל הסיבה שאסור למוכרו לנכרי זה מפני שהנכרי יעבירו על המצוות והיות שבגר צדק אין לחשוש שיעבירו על מצוותיו, פסק הרמב"ם, שעבד עברי נמכר גם לגר צדק. גם ב"מנחת חינוך" מובא הטעם של ה"לחם משנה", שגר צדק קונה עבד עברי כיוון שלא יעבירו על מצוותיו.

אשה לא קונה עבד עברי כמו שאומרת הגמרא בבא מציעא⁵²: "אין האשה קונה עבד עברי, כיוון שזה לאו אורחא דארעא". ופירש רש"י שזה לא דרך העולם שנשים יקנו עבדים, מפני שהוא עלול להתייחד עמה. וכך פוסק הרמב"ם⁵³: "אין האשה קונה עבד עברי ולא כנעני מפני החשד". וכתב ה"מנחת חינוך", שלפי רש"י, שכתב שהטעם הוא שחוששים לייחוד בינה לבין העבד, אם יש לה בעל בעיר, שאז לא חוששים לייחוד מותר לה לקנות עבד, כמו שנפסק באבן העזר⁵⁴, שאם בעלה בעיר אין משום יחוד. ה"חינוך" כותב, שאין אשה קונה עבד עברי כלל, מפני שאין מצווה זו נוהגת בנשים. יוצא מדבריו, שאפילו אם בעלה בעיר גם אסור לה לקנות עבד כיוון שהיא אינה שייכת במצווה זו. אבל לכל הדעות, מה שהאשה לא יכולה לקנות עבד עברי זה רק מדרבנן, ואם קנתה בדיעבד המיקח קיים והעבד שייך לאשה.

שחכמים סוברים, שאם היה גנבתו אלף ושווה חמש מאות נמכר וחוזר ונמכר, ואלו הרמב"ם סובר במקרה כזה, שנמכר רק פעם אחת, ואילו השאר נשאר עליו חוב עד שיעשיר. גם הרש"ל ב"ים של שלמה" עמד על דברי הרמב"ם אלו, ואמר, שאולי היה לרמב"ם גרסה אחרת בדברי חכמים. "הגאון מוילנה"⁴⁸ גורס גירסא אחרת: "גנבו אלף שווה חמש מאות נמכר ואינו חוזר ונמכר" "והיא גירסא נכונה מאוד" וכך גרסת הרמב"ם. ובהגהת הגאון נסתלקה קושיית ה"מנחת חינוך" ו"אבן האזל" על דברי ה"מגיד משנה", שמביא ראיה לרמב"ם מדברי חכמים, כי חכמים סוברים, שאם גנבו אלף ושווה חמש מאות נמכר ואינו חוזר ונמכר. וגם הרמב"ם פוסק, שאם גנב מאה והוא שווה רק חמישים שנמכר בחמישים ואינו חוזר ונמכר פעם שנייה, ושאר החמישים יישאר עליו חוב עד שיעשיר וישלם.

עוד כותב הרמב"ם⁴⁹, שאם גנב ונמכר וחוזר וגנב לאיש אחר חוזר ונמכר אפילו אם גנב למאה אנשים. משמע מדבריו, שדווקא לאחר שנמכר גנב לשני שאז חוזר ונמכר, אבל אם לא נמכר, אלא רק עמד בדין על הגנבה הראשונה והלך וגנב לאדם שני, אינו חוזר ונמכר כיוון שזה נקרא גנבה אחת ואינו נמכר פעמיים על גנבה אחת. ודלא כרש"י.

עוד כותב הרמב"ם בהלכה ט"ז, שאם גנב לכמה אנשים, כולם שותפים בו, ואם היו דמיו כנגד הקרן או פחות מוכרים אותו ומחלקים את הכסף בין כל הנגנבים. גם כאן משמע מדבריו, שאם גנב לשני בני-אדם אינו נמכר פעם שנייה, אלא אם הגנבה לשני נעשתה אחר המכירה לראשון. בדין זה חולק הרמב"ם על דברי רש"י, שפירש בשני בני-אדם, דהוי העמדה בדין, כלומר, אם תבעו אותו שני בני-אדם נמכר פעמיים.

ועוד מבואר בדברי רש"י, ששני בני-אדם זה תמיד שני העמדות בדין ונמכר על כל אחד ואחד והם לא נעשים שותפים בו.

ה"מנחת חינוך" אומר, שדברי רש"י נראים יותר, כי מניין לרמב"ם לחלק בין המכירה להעמדה בדין. ודברי הרמב"ם טעונים הסבר.

ה"מנחת חינוך" כותב⁵⁰, שאפילו לרש"י, שאומר שהקור בע למכירת הגנב לעבד היא שעת ההעמדה בדין, זה דווקא אם לא נשתנה משעת ההעמדה לדין עד שעת המכירה, אבל אם נשתנה לא נמכר. למשל, אם בשעת ההעמדה בדין לא היה לו כסף לשלם עבור הגניבה ולכן קבעו בית-דין שצריך למוכרו, אך בינתיים לפני שמכרוהו השיג כסף אינו נמכר, כי כתוב: "אם אין לו ונמכר בגנבתו", אבל כאן יש לו. וכן אם בשעת ההעמדה בדין היה שווה פחות מהגנבה או שווה בדיוק כשווי הגנבה, שאז הדין שצריך להימכר, אולם כשבאו למוכרו הוא השביח וערכו עלה והוא שווה יותר מהגנבה, גם כן לא מוכרים אותו, כי הכל הולך אחר המכירה. וכן להיפך. אם בשעת ההעמדה בדין היה שווה יותר מהגנבה, אולם אחר-כך, בשעת המכירה, ירד ערכו והוא שווה עתה כשווי הגנבה שאז יכול הנגנב להעמידו פעם שנייה לדין ולמכור אותו, ולא אומרים שכיוון שעמד בדין כבר פעם אחת, לא יכול להעמידו לדין פעם שנייה ולמוכרו, כי הגנבה היא חוב שחייב הגנב לשלם לנגנב ויכול הנגנב לתבוע את הגנב מתי שירצה.

עוד כותב ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב, אם הייתה הגנבה הרבה שנים קודם היובל ודינו לעבוד שש שנים, ועבודת שש שנים עולה הרבה משווי הגנבה, שאז הדין שהגנב לא נמכר, אולם יכול הנגנב לחכות כמה שנים עד שערך הגנב ושיווי

הגהות ה"משנה למלך", סוף הספר, כתב על דברי "החינוך", שאומר שמצוות עבד עברי שייכת רק בזכרים אבל לא בנקבות, שאין האשה קונה עבד עברי זה מפני החשד, אם כן משכחת לה באשה שתקנה עבד עברי פחות מבן תשע שנים, כמו שכתב הרמב"ם⁵⁵, שעבד פחות מבן תשע שנים רשאית האשה לקנותו, שאין ראוי לביאה ולא שייך חשד.

ומקשה עליו ה"מנחת חינוך" (דף ס"ג ע"ב), הרי מה שאומר הרמב"ם שהאשה יכולה לקנות עבד קטן זה רק בעבד כנעני, ועל כן יכול רבו למכור, כי הוא ממונו, ולכן יכול להיות עבד כנעני קטן, שיכולה האשה לקנותו במקרה, שאין לו עדיין תשע שנים, אבל דברי ה"חינוך" מדברים על עבד עברי ולא ייתכן עבד עברי קטן שיימכר, כי אם הוא גנב ואין לו מה לשלם, הרי אין הבית-דין מוכרים אותו כמו שפוסק הרמב"ם⁵⁶. שקטן שגנב לא חייב לשלם. וגם לא ייתכן, שעבד עברי קטן ימכור עצמו כיוון שאין מעשה הקטן מועיל כלום, ולא מיבעיא להש"ך שפסק⁵⁷, שעבד עברי דינו כקרקע, אם כן קטן אינו יכול למכור קרקעות, ולכן גם לא יכול למכור את עצמו בעבד עברי, כמו שנפסק בחושן משפט⁵⁸, אלא אפילו אם נאמר, שעבד עברי דינו כמטלטלין, גם לא יכול למכור עצמו, כי רבנן תיקנו, שקטן יכול למכור מטלטלין, זה רק כדי חייו, כלומר, לפרנס את עצמו, אבל למכור את עצמו רבנן לא תיקנו. לכן, לא מצוי עבד עברי קטן פחות מבן תשע שנים, והרמב"ם שאמר, שמצוי עבד קטן זה רק בכנעני. ודברי הגהות ה"משנה למלך" תמוהים.

חיובי האדון לעבד

הרמב"ם פוסק⁵⁹: "כל עבד עברי האדון חייב במזונות אשתו ובניו והוא שתהיה מותרת לו, אבל אם הייתה אסורה לו, כגון: איסורי חייבי לאווין או איסורי שניות אינו חייב במזונותיהם, שנאמר "ויצאה אשתו עמו – אשתו הראויה לעמוד עמו".

הגמרא אומרת בקידושין⁶⁰ במכרוהו ב"ד נאמר: "אם בעל אשה הוא ויצאה אשתו עמו", וכי תעלה על דעתך שכיוון שנקנה זה ונשתעבדה אשתו, לא בא ללמד, אלא שהאדון חייב במזונות אשתו ובניו.

ישנה חקירה אם האדון נותן לאשת העבד מזונות למי יינתן מעשי ידי האשה.

הרמב"ם כותב⁶¹: "אף-על-פי שהאדון חייב במזונות אשתו ובניו אין לו במעשה ידיהם כלום, אלא מעשה האשה ומציאתה לבעלה, וכל שזוכה הבעל באשתו זוכה העבד".

ה"כסף משנה" שואל על דברי הרמב"ם, שאומר, שאם הייתה אסורה לו, כגון: איסורי חייבי לאווין או איסורי שניות, שאינו חייב במזונותיהם, בשלמא חייבי לאווין, משמעות הפסוק הוא אשתו הראויה ואשה זו אינה ראויה לו, אבל חייבי שניות, מניין לקח הרמב"ם את דינו, שהאדון לא חייב במזונותיה, והרי זה לא מדברי תורה וזה גם לא כתוב אצלנו בברייתא, כמו חייבי לאווין. ומתוך ה"כסף משנה", שכיוון שכל איסורי דרבנן יש להם תוקף מהלוא של "לא תסור", נמצא שיש כאן איסור מהתורה, ועיין בדבריו.

ה"משנה למלך" מתוך על קושיה זו ואומר, שבאמת איסור שניות לא נאמר בברייתא, אבל איסור אחר מדרבנן נאמר בברייתא, כגון: חלוצה לכהן הדיוט, ולכן יכול הרמב"ם לפסוק, שאע"פ שחייבי שניות הם רק מדרבנן, בכל זאת אין האדון חייב במזונותיהם, כי יש לו ראייה

מהברייתא. ומה שכתב הרמב"ם, שאע"פ שהאדון חייב במזונות אשתו ובניו מעשה ידיהם לעבד, המקור הוא במכילתא: "יכול יהא מעשה בניו ובנותיו לרבו, תלמוד לומר, אם בעל אשה הוא, הוא מעשה ידיו לרבו ואין מעשה בניו ובנותיו לרבו".

אבל הרמב"ן בפירושו על התורה, בפרשת משפטים, מפרש את המכילתא אחרת, שדווקא כשאין האשה והבנים ניזונים על-ידי הרב, או אין מעשה ידיהם לרבו, אבל אם הם ניזונים על-ידי הרב, ודאי שמעשה ידיהם לרבו, ומכאן, שהם יכולים לומר, אין אנו ניזונים ואין מעשה ידינו לרבו, אבל אם היו ניזונים, מעשה ידיהם לרבו, שהרי האדון במקום הבעל עומד. וגם הריטב"א מפרש את המכילתא כמו הרמב"ן.

דין שפחה כנענית לעבד

האדון רשאי למסור לעבד שפחה כנענית, כדי שיולידו לו בנים, ממה שנאמר בתורה בפרשת משפטים⁶²: "אם אדוניו יתן לו אשה האשה וילדיה תהיה לאדוניה". יש מחלוקת בין הפוסקים, אם איסור שפחה לישראל זה מהתורה או מדרבנן.

הרמב"ם פוסק⁶³: "השפחה אסורה לבן-חורין, אחד שפחתו ואחד שפחת חברו, והבא על השפחה מכין אותו מכת מרדות, מדברי סופרים".

עוד כתוב שם, בהלכה י"ב: "ולא גורו חכמים בדבר זה ולא חייבה תורה מלקות בשפחה", וכן בהלכה י"ג: "אל יהי עוון זה קל בעיניך, מפני שאין בו מלקות מן התורה, שגם זה גורם לבן לסור מאחורי ה'".

מכל זה נראה, שהרמב"ם סובר, שהשפחה אינה אסורה לישראל מן התורה ומה שנאמר בדברים⁶⁴: "לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל", אומר ה"מגיד משנה", שלדעת הרמב"ם הפסוק הזה בא להזהיר למי שבא על הפנויה דרך זנות ויש מלקות על הפנויה. כמו שאומר הרמב"ם⁶⁵, וגם ה"מחבר" כותב, ש"שפחה שהוטבלה לשם עבדות אסורה לבן-חורין, אחד שפחתו ואחד שפחת חברו, והבא עליה מכין אותו מכת מרדות"⁶⁶.

וה"בית שמואל" כותב, שדברי המחבר הם כמו שפוסק הרמב"ם, שמהתורה אין אסור לישראל לקחת שפחה כנענית, ולכן אינו חייב מלקות מן התורה אלא רק מכות מרדות⁶⁷. וגם הגר"א כותב, שהרמב"ם סובר, שהשפחה אינה אסורה מהתורה לישראל אלא מדרבנן⁶⁸. וגם

המרשד"ם כותב, שדעת הרמב"ם, שהשפחה אינה אסורה לבן-חורין מהתורה, אלא מדברי סופרים⁶⁹. ומביא מהרשד"ם ראייה לדבריו מהגמרא בקידושין⁷⁰, ממזר שרוצה לטהר את בניו שלא יהיו ממזרים כמוהו, יכול לקחת שפחה ובוה יטהר את בניו, ואם נאמר ששפחה אסורה מהתורה, מדוע התיירו לו לקחת שפחה, הרי ממזר חייב בכל לאווין שבתורה כמו כל ישראל, אלא ודאי ראייה, ששפחה אינה אסורה לישראל מהתורה אלא רק מדרבנן. והם התיירו איסורם למטרת הכשר הבנים.

גם ה"בית שמואל" הוכיח מהגמרא בקידושין, כמו הרשד"ם, ששפחה אינה אסורה לישראל מהתורה אלא רק מדרבנן.

אבל מהקש"י בגמרא בקידושין הנ"ל משמע, ששפחה אסורה לישראל מהתורה. כתוב שם במשנה: "ר' טרפון אומר: יכולין ממזרים לטהר. כיצד? ממזר שנשא שפחה. הולד עבד, שיחררו נמצא הבן בן-חורין". הגמרא מסתפקת בדברי ר' טרפון: "ר' טרפון לכתחילה קאמר או דיעבד

קאמר", כלומר, מה שר' טרפון אומר, שמותר לו למזור לקחת שפחה כנענית זה אפילו לכתחילה או רק בדיעבד, אבל לכתחילה אסור. ורש"י מפרש את הספיקה של הגמרא כך: "לכתחילה קאמר ממזר נושא שפחה, דקסבר דכי כתיב: לא יהיה קדש בישראל, כשר כתיב ולא בממזר", "או דיעבד קאמר ממזר שנשא שפחה, אבל לכתחילה לא ישא, דהא ישראל הוא, וקרין ביה: לא יהיה קדש". רואים מרש"י, שהפסוק "לא יהיה קדש", מדבר על שפחה, ומכאן ראייה, שמהתורה אסור לישראל לקחת שפחה כנענית. וגם התרגום סובר ששפחה אסורה לישראל מהתורה, כי הוא מפרש את הפסוק⁷¹ "לא יהיה קדש מבני ישראל ולא תהיה קדשה מבנות ישראל" לא תהי איתתא מבנות ישראל לגבר עבד, ולא יסבר גברא מבני ישראל איתתא אמה", מכאן ראייה, שהתרגום סובר, ששפחה אסורה לישראל מן התורה, כי יש עליו לאו מיוחד.

גם הר"ן בקידושין דף ס"ט כותב, בשם רבנו תם, שהשפחה אסורה מהתורה לישראל. ועל הקושיה שהקשו המהרשד"ם וה"בית שמואל", שאם שפחה אסורה לבן-חורין מהתורה, איך התירו לממזר לקחת שפחה, מתרץ, שבאמת שפחה אסורה לבן-חורין מהתורה, ואם היה כתוב לא תקח שפחה, אז באמת היה אסור לממזר לקחת שפחה, אבל היות שכתוב: "לא יהיה קדש מבני ישראל", כלומר, לא יהיה אדם מחלל עצמו, והוא כבר קדש ועומד, כלומר, שעצם הקיום שלו זה חילול ולכן מותר לו לקחת שפחה כנענית.

ה"משנה למלך"⁷² הקשה על המרש"ם, שסובר ששפחה אינה אסורה מהתורה אלא מדרבנן מהגמרא בקידושין דף כ"א ע"ב, שהגמרא מסתפקת שם: "עבד כהן מהו שימסור לו רבו שפחה כנענית", חידוש הוא שחידשה תורה, שלכל עבד יכול האדון למסור שפחה כנענית ואפילו לכהן, או שנאמר רק לעבד ישראל יכול למסור שפחה, אבל לעבד כהן לא מכיוון שהתורה ריבתה בו מצוות מיוחדות. ואם נסביר כמו מהרשד"ם, ששפחה אינה אסורה מהתורה, מה אומרת הגמרא חידוש הוא שחידשה תורה, והרי גם לישראל מותר לקחת שפחה כנענית, אלא ודאי שאסור שפחה כנענית לישראל הוא מהתורה ולא התירה התורה רק בעבד.

עוד מביא ה"משנה למלך" ראייה, ששפחה אסורה מהתורה לבן-חורין מהגמרא בבבא קמא⁷³ מניין לנרצע שכלו ימיו ורבו מפציר בו שיצא והוא אינו רוצה לצאת וחבל בו רבו שהוא פטור ת"ת⁷⁴: "לא תקחו כופר לשוב" – "לא תקחו כופר לשב", כלומר, אם האדון חבל בו לא תקחו כופר. ר' נחמן בר יצחק העמיד את דברי הגמרא בעבד נרצע שהגיע זמנו לצאת והוא לא רוצה לצאת, או אם רבו חבל בו פטור, כיוון שרבו רוצה להפרישו מאיסור, כיוון שכל זמן שהוא עבד הוא מותר בשפחה, אבל כשהגיע היובל דינו להיות לבן-חורין ואסור בשפחה, ולכן אם רבו חבל בו הוא פטור. ואם נאמר ששפחה אסורה רק מדרבנן, אבל מהתורה מותר לבן-חורין לקחת שפחה כנענית, איך ממעטת הגמרא מהפסוק, שאם חבל בו יהיה פטור, מפני שהוא מפרשו מאיסור, והרי מהתורה הוא מותר בשפחה. אלא ודאי שמהתורה הוא אסור בשפחה כנענית ולכן רבו פטור אם חבל בו.

ועוד ראייה ששפחה אסורה לבן-חורין מהתורה מהגמרא בקידושין⁷⁵, שהגמרא דורשת מהפסוק "אם אדוניו יתן לו אשה", שיכול למסור לו שפחה בעל-כורחו. ואם נאמר ששפחה לא אסורה מהתורה, מדוע צריכים לדרוש מהמלה

"לו", שיכול למסור לו בעל-כורחו נוכל לדרוש זאת מעצם הפסוק "אם אדוניו יתן אשה", כי שפחה מותרת מהתורה, אלא ודאי שפחה אסורה מהתורה, ולכן צריך את הדרשה של "לו", שאפילו בעל-כורחו יכול האדון למסור לו שפחה. ועוד ראייה ששפחה אסורה לבן-חורין מהתורה מביא ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב מהגמרא בתמורה⁷⁶, שכתוב שם במשנה: "איזהו אתנן, האומר לחברו: הילך טלה זה ותלון שפחתך אצל עבדי"⁷⁷. ושואלת הגמרא⁷⁸: למה זה אתנן? הרי עבד מותר בשפחה כנענית, ומתרת הגמרא, שכאן מדובר בעבד שאין לו אשה ובנים, שרבו לא יכול למסור לו שפחה ולכן אם יתן טלה כדי שתלון שפחתו אצל עבדו זה נקרא אתנן. מכאן ראייה, ששפחה אסורה מהתורה שאם נאמר שאין אסור שפחה רק מדרבנן למה זה נקרא אתנן, אלא ודאי האיסור הוא מהתורה, ולכן זה נקרא אתנן. גם הרדב"ז⁷⁹ כותב, שאין איסור שפחה רק מדרבנן, וכך

דעת הריטב"א בחידושי לקידושין. בעל "דגל ראובן" מתרץ על הקושיות שהקשה ה"משנה למלך" מעבד כהן ומנרצע על הרמב"ם, שסובר ששפחה אסורה לבן-חורין גם מדרבנן. שהרמב"ם פוסק בפ"א מהלכות אישות הלכה ד', ש"קודם מתן תורה אדם פוגש בשוק אם רצה הוא והיא נותן לה שכרה ובוכל והולך לו והיא הנקראת קדשה, משניתנה תורה נאסרה הקדשה שנאמר: לא תהיה קדשה מבנות ישראל, לפיכך, כל הבועל אשה לשם זנות בלי קידושין לוקה מן התורה, לפי שבעל קדשה. והראב"ד כותב שם, שאין קדשה אלא המזומנת לכל אדם, אבל המיוחדת לאחד זו נקראת פילגש, ואין בה לא מלקות ולא לאו. וה"כסף משנה" כותב בשם הרמב"ן, שגם הרמב"ם אינו אוסר פילגש כמו שכתוב, שכל הבועל אשה לשם זנות לוקה מפני שבעל קדשה, ולשם זנות, היינו שפוגע בה ובעלה ולא ייחדה לעצמו לשם פילגש, דהיינו קדשה, ולא אמר הרמב"ם כל הבועל אשה בלא קידושין לוקה. כלומר, אם לקח אשה מיוחדת בלי קידושין, או להרמב"ם זו נקראת פילגש ואינו לוקה, אלא עבר על עשה, שביטל עשה דקידושין.

לפי פירושו של ה"כסף משנה" אפשר לומר, שמה שהתורה התירה שפחה לעבד זה רק אם מייחד אותה האדון לעבד ואינו עובר העבד אפילו על עשה, אבל אם יבוא על השפחה לשם זנות בלי ייחוד, אז מלקין אותו, כיוון שעובר על "לא יהיה קדש" [אבל אם האדון יתן לו שפחה בעל-כורחו אז אינו עובר על שום איסור, כיוון שכל האיסור של "לא יהיה קדש" זה רק מרצונו כיוון שזה זנות, אבל בעל-כורחו אינו עובר על איסור של "לא יהיה קדש", כמו שכותב החינוך במצווה תק"ע]. ובוה מתיישבות הקושיות של ה"משנה למלך", ומה שהגמרא אומרת בתמורה: הילך טלה ותלון שפחתך אצל עבדי שזה נקרא אתנן, זה מפני שהוא נותן לו את הטלה רק עבור שהעבד היה פעם אחת עם השפחה וזה דרך זנות, ודרך זנות אסורה לעבד עברי, משום "לא יהיה קדש" כמו שכתב הרמב"ם, שאם בא על הפנויה דרך זנות עובר על "לא יהיה קדש". ומה שהרמב"ם אומר בהלכות איסורי ביאה, ששפחה מותרת לישראל מן התורה, מדובר שייחד אותה בשבילו ולכן זה מותר. **לסיכום:** גם בשפחה נאמרו חילוקי הדינים של פנויה בין אם ייחדה לעצמו או לאו.

מסירת שפחה – חובה או רשות

נאמר בתורה בספר שמות⁸⁰: "אם אדוניו יתן לו אשה וילדה לו בנים או בנות האשה וילדיה תהיה לאדוניה והוא יצא בגפו".

הרמב"ם פסק⁸¹: "מי שמכרוהו ביד יד יש לרבו ליתן לו שפחה כנענית בין האדון בין בנו של האדון אם מת אביו, הרי זה נותן לו שפחה וכופהו על זה כדי שיליד ממנה עבדים והרי היא מותרת לו כל ימי עבודתו, שנאמר: אם אדוניו יתן לו אשה".

מדברי הרמב"ם משמע, שאין חובה על האדון למסור לו שפחה, אלא הרשות בידו, כיוון שהרמב"ם אומר: "יש לרבו ליתן לו שפחה כנענית". וכך סובר הרש"י ורואים זאת מפירושו רש"י על התורה בשמות: "אם אדוניו יתן לו אשה", מפרש רש"י: "מכאן שהרשות ביד רבו למסור לו שפחה כנענית להוליד ממנה עבדים", אם כן מפורש ברש"י, שמסירת השפחה לעבד היא רק רשות. וגם במכילתא כתוב, שזו רשות, שהמכילתא אומרת, שהפסוק⁸² "אם בגפו יבוא בגפו יצא" מיותר, אלא כיוון שכתוב "אם אדוניו יתן לו אשה" הייתי אומר שזו חובה על האדון למסור לעבד שפחה, כדי לקיים בזה והתנחלתם אותם לבניכם, לכן בא הפסוק "אם בגפו יבוא בגפו יצא" כדי לומר לנו, שזו רשות ביד האדון למסור שפחה לעבד. הרא"ם בפירושו על החומש הקשה על פי רש"י שכתב, שהרשות ביד רבו למסור לו שפחה כנענית. מניין לרש"י דין זה, אולי זה חובה על האדון למסור לעבד שפחה כנענית. ואין ראייה מהמכילתא, כי למכילתא הפסוק "אם בגפו יבוא בגפו יצא" מיותר, ולכן הפסוק הזה יכול לומר לנו, שמסירת השפחה לעבד היא רק רשות, אבל לרש"י הפסוק הזה לא מיותר, כי רש"י דורש את הפסוק הזה כמו ר' אליעזר בן יעקב בברייתא קידושין⁸³: "אם בגפו יבוא בגפו יבא, יחידי נכנס יחידי יצא", אם כן מהיכן רש"י יודע לפרש שמסירת השפחה לעבד היא רק רשות. ה"משנה למלך" מוסיף ואומר, שקושיית הרא"ם קשה גם לשיטת הרמב"ם, כי הרמב"ם פוסק, שמסירת השפחה לעבד היא רשות ומצד שני הפסוק "אם בגפו יבוא בגפו יצא" אינו מיותר, כי הרמב"ם דורש⁸⁴: "אין העבד מותר בשפחה כנענית עד שתהיה לו אשה ישראלית ובנים, שנאמר: אם בגפו יבוא בגפו יצא – אם יש לו אשה ובנים רבו מוסר לו שפחה, אבל אם אין לו אשה לא ימסור לו שפחה". אם כן הפסוק "אם בגפו יבוא בגפו יצא" תפוס כבר לדרשה, ומניין לו לרמב"ם שמסירת השפחה לעבד זו רק רשות. ה"משנה למלך" מתרץ על-פי המכילתא בסוף פרשת יתרו, שנאמר שם: "אם מזבח אבנים תעשה לי", שנינו במכילתא, שכל מקום שנאמר בתורה המלה **אם** פירושה לרשות חוץ משלושה מקומות לחובה: א⁸⁵ אם מזבח אבנים ב⁸⁶ אם כסף תלווה את עמי; ג⁸⁷ אם תקריב מנחת ביכורים, אבל בשאר המקומות בתורה המלה **אם** משמשת לעניין רשות, וכיוון שבעבד כתוב "אם אדוניו יתן לו אשה", יש מקור לרש"י ולרמב"ם לפרש, שמסירת השפחה לעבד זו רק רשות. יוצא, שלכל הדעות מסירת השפחה לעבד זו רק רשות.

היתר שפחה לעבד

הרמב"ם⁸⁸ פוסק, ש"אין עבד עברי מותר בשפחה כנענית עד שתהיה לו אשה ישראלית ובנים, אבל אם אין לו אשה ובנים אין רבו מוסר לו שפחה כנענית".

ה"כסף משנה" מביא מקור לרמב"ם מהגמרא

בקידושין⁸⁹: "ת"ד אם בגפו יבוא בגפו יצא ר"א בן יעקב אומר: יחידי נכנס יחידי יוצא", כלומר, אם נכנס עם אשה אז יש לרבו למסור לו שפחה כנענית, אבל אם נכנס יחידי אין יכול רבו למסור לו שפחה כנענית, ומשנת ראב"י קב ונקי, כלומר, תמיד אנחנו פוסקים כמותו, ועוד שרב נחמן בר יצחק פירש את דברי ראב"י, משמע שר' נחמן סובר כמותו, שאם נכנס יחידי יוצא יחידי. ואולי טעם התורה שאין מוסרים שפחה לעבד, שאין לו אשה, כדי שלא יטמע עם הגויים על-ידי השפחה, אבל אם יש לו אשה אין פחד שמא יטמע בין הגויים כיוון שאשתו שומרת עליו.

ובזה מסתפק ה"קרבן חגיגה"⁹⁰, אם בשעה שנמכר לעבד לא הייתה לו אשה ואחר-כך בתוך ימי העבדות נתן לו האדון רשות לשאת אשה, האם מותר לו לקחת שפחה כנענית, אם נלך אחר שעת-המכירה אסור לו לקחת את השפחה, כי בשעת המכירה לא הייתה לו אשה, אבל אם נאמר, שכל הטעם שאסור למי שאין לו אשה לקחת שפחה כדי שלא יטמע עם השפחה כאן אין חשש כזה, כי יש לו אשה ויהיה מותר לו לקחת את השפחה.

וכן מסתפק ה"קרבן חגיגה", אם בשעה שנמכר הייתה לו אשה ואח"כ, בתוך ימי העבדות, מתה אשתו, האם רבו יכול למסור לו שפחה כנענית. אם נלך אחר שעת המכירה, הרי בשעת המכירה הייתה לו אשה ורבו יכול למסור לו שפחה כנענית. אבל אם נאמר שהטעם שלא מוסרים שפחה לאחד שאין לו אשה ובנים כדי שלא יטמע בין הגויים, גם במקרה זה יש חשש שיטמע בין הגויים כיוון שהוא התאלמן מאשתו.

ורוצה ה"קרבן חגיגה" לפשוט את ספיקו מפירוש הרמב"ן על התורה, שכתוב בתורה כשהעבד יוצא לחירות "ויצאה אשתו עמו", ושואלים חז"ל: מה הקשר לאשתו, אלא מכאן, שכל ימי העבדות האדון חייב במזונות אשתו ובניו של העבד, ומדברי הרמב"ן משמע שהאדון חייב במזונות אשת העבד, כי בגללה האדון מרוויח, שהוא יכול למסור לעבד שפחה כנענית ולכן הוא חייב במזונותיה. ולכן כתב, שבמקרה שהעבד כבר נשוי והוא רוצה לקחת אשה נוספת, וזה בלי רשות האדון, האדון לא חייב לספק לה מזונות, כי בגלל אשה זו הוא לא מרוויח שום דבר, כי את ההיתר למסור לעבד שפחה יש לו כבר מאשתו הראשונה של העבד. יוצא מדבריו, שכל חיוב המזונות לאשת העבד זה בגלל שיכול למסור לו שפחה לעבד, ואם בזמן שנמכר לא הייתה לעבד אשה, ואחר-כך לקח אשה בלי רשות האדון, אין האדון יכול למסור שפחה לעבד, כיוון שהוא לא חייב במזונות אשתו זו, כי העבד לקחה בעל-כורחו של האדון. אבל אם יאמר האדון: הריני מתחייב במזונות האשה שלקח העבד, שומעים לאדון והאדון יתחייב במזונות האשה ויוכל לתת שפחה לעבד.

עוד מדקדק ה"משנה למלך" מדברי הרמב"ם, שכתב "אבל אם אין לו אשה ובנים אין רבו מוסר לו שפחה כנענית", שמשמע מדבריו, שאם אין לו אשה ובנים אין האדון יכול לכופו אותו לקחת שפחה כנענית, אבל אם העבד רוצה בשפחה הכנענית מותר לו לקחת אותה, אפילו אם אין לו אשה ובנים. שאם לא נאמר כך, מדוע אומר הרמב"ם אין רבו מוסר לו שפחה כנענית, היה צריך לומר אסור בשפחה כנענית; אלא ודאי הרמב"ם סובר, שאם אין לו אשה ובנים האדון, לא יכול להכריח אותו לקחת שפחה אבל אם העבד ירצה לקחת שפחה הוא יכול לקחת אע"פ שאין לו אשה ובנים.

דיני יציאות של עבד הנמכר ע"י ב"ד

הרמב"ם פוסק⁹³: "עבד עברי קונה את עצמו מן האדון בחמישה דברים: בשנים, ביובל, בגירעון כסף, בשטר שחרור ובמיתת האדון.

א) יוצא בשנים, ודין בורח וחולה בתוך שש

כתוב בתורה⁹⁴: "כי תקנה עבד עברי, שש שנים יעבוד ובשביעית יצא לחופשי". יציאת העבד לאחר השנה השישית היא כעין הפקעת מלך, שאף-על-פי שהאדון אינו רוצה לשחררו, בכל זאת הוא משוחרר מאליו עם סיום שש השנים. ואע"פ שהוא משוחרר מאליו, בכל זאת מצווה על האדון לומר לו בסוף שש: צא, אתה משוחרר, ואע"פ שלא אומר לו צא, הוא משוחרר. כך כתב הרמב"ם בפרק ב' מהלכות עבדים.

הגמרא אומרת בקידושין⁹⁵: ת"ר, בורח אין מעניקים לו כיוון שכתוב: "וכי תשלחנו מעמך", יצא בורח, שאין שלוחו מעמך. ומקשה הגמ': הרי בורח השלמה בעי, וכיוון שהוא חייב להשלים את השנים שהוא לא עבד, למה לא נעניק לו לאחר שישלים את החסר? ורש"י פירש, שלאחר שש הרי הוא כיוצא בשנים. ומתרת הגמרא: אמר ר' ששת: הכא במאי עסקינן? כגון שברח ופגע בו יובל. וזהו החידוש של הגמרא, שאין מעניקים לו, כי הייתי יכול לומר, כיוון שפגע בו יובל זה נקרא שלוחו מעמך ונעניק לו, קמ"ל כיוון שברח, אין זה שלוחו מעמך ולא מעניקים לו.

והרמב"ם פוסק⁹⁶: "אחד המוכר עצמו או שמכרוהו ב"ד וברח חייב להשלים שש ואם פגע בו יובל יוצא לחירות". ויש לרמב"ם מקור מהגמרא בקידושין, שר' ששת אומר בפירוש, שאם ברח ופגע בו יובל אין חייב להשלים.

אבל הסמ"ג⁹⁷ פסק, שאם ברח ופגע בו יובל אינו יוצא לחופשי וחייב להשלים. מקורו של הסמ"ג הוא ירושלמי בקידושין, שכתוב בירושלמי, שיש הבדל בין חלה לברח, שאם חלה אינו חייב להשלים, אבל אם ברח, אפילו שפגע בו יובל, חייב להשלים כיוון שמה שהוא היה חולה זה לא היה בידו, אבל ברח שהוא עשה זאת בכוונה חייב להשלים. וה"כסף משנה" הקשה על הסמ"ג: מדוע הוא מסתמך על

הירושלמי כדי לפסוק שאם ברח ופגע בו יובל חייב להשלים, ולא מסתמך על הבבלי בקידושין דף ט"ז ע"ב, שר' ששת אומר שם, שאם ברח ופגע בו יובל אין חייב להשלים. גם המשנה למלך וה"לחם משנה" מקשים קושיה זאת על הסמ"ג. ה"משנה למלך" מתרץ את הסמ"ג, שמה שכתוב בגמרא בקידושין, שאם ברח ופגע בו יובל יוצא, אין הכוונה שיוצא לגמרי ואינו חייב לשלם דמי השנים הנותרות, אלא באור דברי הגמרא, שאם ברח ופגע בו יובל יוצא רק מעבדות, שאין לו דין עבד ואסור בשפחה כנענית, אבל את שאר השנים הוא חייב להשלים מדין בעל-חוב כי זה נעשה אצלו מלווה. וזהו נתיישבו דברי הסמ"ג, שהבבלי והירושלמי לא חולקים, שכולם סוברים שדין עבדות אין, אבל מדין בעל-חוב הוא חייב להשלים. וגם התוס' ר"ד כתב, שמשמע מהרמב"ם, שאם ברח ופגע בו יובל אינו חייב להשלים את החוב ויש מי שאומר, שאת החוב חייב להחזיר אחר היובל.

כתוב בגמרא בקידושין⁹⁸: חלה שלוש ועבד שלוש אין חייב להשלים, חלה שש חייב להשלים. ומקשה הגמרא: אמרת חלה שלוש ועבד שלוש אין חייב להשלים, הא ארבע חייב להשלים? אימא סיפא: חלה שש חייב להשלים, הא ארבע אין חייב להשלים? מתרת הגמרא: הכי קאמר חלה

ומקשה ה"משנה למלך" על דברי הרמב"ם מהגמרא בתמורה⁹⁹, שנאמר שם: "האומר לחברו הילך טלה זה ותלין שפחתך אצל עבדי, הרי זה אתנן", ומקשה הגמרא: למה זה אתנן, הרי שפחה מותרת לעבד. ומתרת הגמרא, שכאן מדובר שאין לעבד אשה ובנים, ולכן אם אומר לו: הילך טלה ותלין שפחתך אצל עבדי זה אתנן, כי לעבד שאין לו אשה ובנים, רבו לא יכול למסור לו שפחה כנענית ואסור בה, הרי מפורש בגמרא, כנגד דעת הרמב"ם, שאם אין לו אשה ובנים, אין שום אפשרות שהאדון יוכל למסור לעבד שפחה כנענית.

מבואר ברמב"ם, שאם יש לו אשה ובנים רבו מוסר לו שפחה כנענית. בעניין זה מפרש האור-החיים על התורה, שאם יש לו אשה רבו מוסר לו שפחה כנענית אפילו אם אשתו הייתה פסולה כגון: חייבי לאווין, כיוון שכל החיסרון של אשה פסולה זה דווקא לגבי מזונות, שאם הייתה לו אשה פסולה אין הבעל חייב במזונותיה. אבל לגבי שפחה זה לא חיסרון ואפילו יש לו אשה פסולה, רבו יכול למסור לו שפחה כנענית. וכן אם הייתה לו ארוסה ובנים מאשה אחרת או שהייתה לו שומרת יבם, גם יכול למסור לו שפחה כנענית. ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב כותב, שאם הייתה לו לפני המכירה אשה שהיא חציה שפחה וחציה בת-חורין, אע"פ שלא חייבים עליה משום אשת-איש רק אשם, יכול האדון למסור לו שפחה כנענית כיוון שזה לא יותר גרוע משומרת יבם שיש עליה רק איסור של לאו, ובכל זאת האדון יכול למסור לו שפחה כנענית. לכן, גם בחצי שפחה וחצי בת-חורין, אע"פ שהיא אסורה עליו, בכל זאת מותר לרבו למסור לו שפחה כנענית, כי זה אישות של איסור לאו. ישנה שאלה אם האדון יכול למסור לעבד שפחה של מישהו אחר. לדעת המהרש"א¹⁰⁰, שפחה מותרת לעבד רק אם השפחה היא של האדון, אבל אם השפחה שייכת לאדם אחר אסור לאדון למסור לו את השפחה. ה"קרני ראם" הקשה על המהרש"א מהגמ' בתמורה: "האומר לחברו הילך טלה ותלין שפחתך אצל עבדי, הרי זה אתנן", ומקשה הגמ': למה זה אתנן והרי שפחה מותרת לעבד, מכאן מפורש כנגד דעת המהרש"א, כי כאן רואים שעבד מותר בשפחה, אפילו לא של אדונו.

עוד פוסק הרמב"ם¹⁰¹, שאם היה לו אשה ובנים אע"פ שמוסר לו שפחה כנענית אינו יכול להפרישו מאשתו ובניו כמו שכתוב "אשתו עמו", וגם אינו יכול ליתן לעבד שתי שפחות, וגם לא יכול לתת שפחה אחת לשני עבדים עבריים, שנאמר "יתן לו אשה".

ה"כסף משנה" אומר, שמה שאומר הרמב"ם, שלא יכול לתת שפחה אחת לשני עבדים, נלמד מדברי מכילתא, שכתוב במכילתא: ר' עקיבא אומר: "אם אדוניו יתן לו אשה" המיוחדת לו, שלא תהיה כשפחת הפקר. יוצא מדברי ה"כסף משנה", שכל הלימוד של המכילתא זו מהמלה "לו" שתהיה מיוחדת לו. אבל המורה"ט הקשה על דברי ה"כסף משנה", שהרי את המלה "לו" אנחנו צריכים לדרוש "לו ולא למוכר עצמו" שלמוכר עצמו לא מוסרים שפחה כנענית, אלא כוונת המכילתא ללמוד מהמלה אשה "אם אדוניו יתן לו אשה", שדרך אשה שלשני גברים אינה ראויה, כך אינו יכול לתת שפחה אחת לשני עבדיו.

כתוב בתורה בספר ויקרא¹⁰³: "ויצא מעמך הוא ובניו עמו ושב אל משפחתו ואל אחוזת אבותיו". הגמרא בקידושין¹⁰⁴ דרשה את הפסוק "ושב אל משפחתו", שאם נמכר ע"י בית-דין יוצא ביובל, ואפילו אם נמכר שנה אחת או שנתיים לפני היובל ולא עבד שש - היובל מוציא.

ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב אומר, שאין כוונת הגמרא דווקא שנה או שנתיים אלא אפילו אם נמכר יום אחד לפני היובל היובל מוציא לחירות.

ישנה חקירה מתי מתחיל היובל: האם היובל מתחיל בראש-השנה או ביום-הכיפורים, וזו מחלוקת בגמרא בראש השנה דף ח' ע"ב, שכתוב במשנה הראשונה ב"ר: "ארבעה ראשי-שנים הם: באחד בתשרי ראש-השנה לשנים לשמיטין וליובלות". ושם בגמרא דף ח' ישנה קושיה, מדוע כתוב במשנה שבאחד בתשרי ראש-השנה ליובלות, הרי היובל מתחיל מיום-הכיפורים שכתוב "ביום הכיפורים תעבירו שופר"¹⁰⁵. מתרצת הגמרא, שהמשנה שאומרת שהיובל מתחיל בראש-השנה, זה לפי ר' ישמעאל, דתניא: "וקידשתם את שנת החמישים"¹⁰⁶, מדוע נאמר פסוק זה, הרי כבר כתוב: "ביום-הכיפורים תעבירו" וגם כתוב: "שבע שבתות שנים" ויודעים שהמדובר בשנת החמישים. ומתרצת הברייתא: יכול לא תהיה מקודשת אלא מיום-הכיפורים ואילך, ת"ל וקידשתם את שנת החמישים, מלמד שמתקדשת והולכת מתחילתה, מכאן, אמר ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקא, מראש-השנה עד יום-הכיפורים לא היו עבדים נפטרים לבתיהן ולא משתעבדין לאדוניהם, אלא אוכלין ושותין ושמהין ועטרותיהם בראשם, כיוון שהגיע יום-כיפור תקעו בית-דין בשופר, נפטרו עבדים לבתיהם ושדות חוזרות לבעליהן. "ורבנן - שנים אתה מקדש ואי-אתה מקדש חודשים", כלומר, שהיובל אינו נוהג אלא מיום-כיפור, והפסוק שאומר וקידשתם את שנת החמישים אומר, שאת השנים מקדשים אבל חודשים לא מקדשים, [לומר מקודש מקודש]. יוצא, שלפי דברי ר' ישמעאל, מראש-השנה עד יום-הכיפורים העבד תלוי ועומד שאם יתקעו בשופר ביום-הכיפורים הוא ישתחרר, ומאותו יום, כלומר מראש-השנה אסור לרבו להשתעבד בו ואסור למסור לו שפחה כנענית, אבל לרבנן, כל השחרור של היובל אינו חל אלא מיום-הכיפורים, שזה שעת התקיעה בשופר. הרמב"ם פוסק¹⁰⁷, כמו ר' ישמעאל, שמראש-השנה עד יום-הכיפורים לא היו עבדים נפטרים לבתיהם ולא משתעבדים לאדוניהם, אלא העבדים אוכלים ושותים ושמהים ועטרותיהם בראשם. כיוון שהגיע יום-הכיפורים תקעו בית-דין בשופר ונפטרו עבדים לבתיהם.

עוד כתוב הרמב"ם שם: היובל אינו חל, אלא אם כן יעשו שלושה דברים: תקיעת שופר ושילוח עבדים והחזרת שדות. וה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם מגמרא בראש-השנה¹⁰⁸, שיש שם מחלוקת בין חכמים לר' יוסי, שר' יוסי אומר, ששלושת הדברים הנ"ל לא מעכבים ביובל ואילו חכמים אומרים, ששלושת הדברים מעכבים, שאם לא תקעו בשופר ולא החזירו את העבדים והשדות, היובל לא נוהג, והרמב"ם פסק כמו חכמים ולכן עבדים מראש-השנה עד יום-הכיפורים תלויים ועומדים, כיוון שהם מחכים שיתקעו בשופר ויחזירו השדות.

ה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב אומר, שהיובל הוא הפקעת מלך, שאם רוב האנשים שילחו את העבדים והמיעוט לא

ארבע נעשה כאילו חלה שש וחייב להשלים. הרמב"ם פוסק⁹⁹, שאם חלה פחות מארבע שנים אין חייב להשלים, אבל אם חלה ארבע חייב להשלים את כל ימי החולי. והש"ך¹⁰⁰ כתב, שמשמע מהרמב"ם שמה שכתוב חלה ארבע צריך להשלים שהיו ארבע שנים שלמות, כיוון שהרמב"ם כותב שאם חלה פחות מארבע אין חייב להשלים, משמע שצריך שיהי חולה ארבע שנים שלמות. אולם התוס' ורש"י כתבו, שאם כבר נגמרה השנה השלישית ונכנסה השנה הרביעית זה כבר נקרא ארבע.

ה"משנה למלך" מדייק מדברי הרמב"ם שכותב, שאם חלה ארבע חייב להשלים כל ימי החולי, שחייב להשלים את כל הארבע שנים, ולא נאמר שישלים שנה אחת, ואז זה כאילו שלוש ועבד שלוש שאין חייב להשלים. כי הרמב"ם אומר בפירוש שחייב להשלים כל ימי החולי, כלומר, את כל ארבע השנים. וגם מוהרי"ט והרשב"א כתבו, שחייב להשלים כל ארבע השנים. הרא"ש, בפרק האומנים ס' ו' כותב, שזה שאמרנו שאם חלה שלוש אינו חייב להשלים, זה רק אם חלה את שלוש השנים הראשונות, כיוון שאם הבעל נתן לו להמשיך לעבוד את יתר השלוש ולא אמר לו שהוא ינכה לו מה שחלה בוודאי מחל לו על ימי החולי. אבל אם חלה שלוש שנים אחרונות, אין ראייה שמחל לו וצריך להשלים את ימי החולי. והש"ך¹⁰¹ דוחה את דברי הרא"ש, שהרי משאלת הגמרא ששאלה: "חלה שלוש לא משלים, הא ארבע שנים משלים? אימא סיפא: חלה שש משלים, הא ארבע לא משלים?" משמע, שזה לא מדין מחילה, שאם היה מדין מחילה, מה הגמרא מקשה משש נאמר שלא מחל, אלא ודאי שזה לא מדין מחילה ואם חלה שלוש ועבד שלוש, תמיד אין חייב להשלים.

כתוב בירושלמי: חלה ואחר-כך ברח - משלים, שיכול לומר לו האדון: אילו היית אצלי היית מבריא, כלומר אתה הפסדת לעצמך. ברח ואחר-כך חלה, חייב להשלים, שיכול לומר לו האדון: אילו היית אצלי לא היית חולה. ומסביר ה"מנחת חינוך" את דברי הירושלמי, שאם חלה ואחר-כך ברח חייב להשלים, זה רק את ימי הבריחה, אבל את ימי החולי אינו חייב להשלים אם היה חולה פחות משלוש שנים. ומה שכתוב בירושלמי, שאם ברח ואחר-כך חייב להשלים, הכוונה שחייב להשלים את הכל, גם את ימי בריחתו וגם את ימי חוליו, כיוון שהאדון יכול לומר לו: אם היית נשאר אצלי לא היית חולה, והבריחה היא שגרמה לך לחלות, ולכן משלים את הכל.

ה"משנה למלך" אומר, שהרמב"ם והסמ"ג לא פוסקים בירושלמי, כיוון שהם לא כתבו את הדין הזה של הירושלמי. וטעמם, שיכול העבד לומר לאדון: אם הייתי נשאר אצלך גם לא הייתי יכול לעבוד כי הייתי נעשה חולה, והמחלה לא תלויה בבריחתו.

הריטב"א בקידושין¹⁰² כותב, שיש מפרשים את הגמרא "דתניא מניין לבורח שחייב להשלים? ת"ל שש שנים יעבוד. יכול אפילו חלה? ת"ל: ובשביעית" שמה שהגמרא מקשה: יכול אפילו חלה זה, הולך על תחילת הברייתא, כלומר, מה שכתוב בתחילה שבורח חייב להשלים, "יכול אפילו חלה? ת"ל: ובשביעית", שאם ברח ואחר-כך חלה, אין חייב להשלים ימי המחלה. אולם הריטב"א דחה את פירוש ה"מ מכוח הירושלמי, שמשמע שם בפירוש, שאם ברח ואחר-כך חלה חייב להשלים, ומה שכתוב בגמרא "יכול אפילו חלה?" מדובר בחלה לבד, שאם חלה לבד אין חייב להשלים.

רוצים לשלח את עבדיהם, כופין אותם לשלח, כדי שיקיימו מצוות עשה של שילוח ביובל. אך למסקנה הוא מכריע, שאפילו אם מיעוט האנשים החזירו והרוב לא שילחו את עבדיהם היובל חל, ושאר האנשים שלא שילחו את עבדיהם עוברים על גול.

ישנה בעיה אם מכרו את העבד בשנת היובל, האם זה ייחשב למכר או נאמר שזה בכלל לא מכר מק"ו, ומה מי שנמכר כבר יוצא ביובל, זה שאינו מכור, בוודאי שלא יימכר. בהלכות עבדים זה לא מפורש, אבל ה"מנחת חינוך" אומר, שאפשר ללמוד את הדין הזה ממכירת שדות, שבמכירת שדות יש מחלוקת בגמרא בערכין בין רב לשמואל, שרב אומר, שאם אדם מכר שדה בשנת היובל, הרי זה נקרא מכירה ויוצאת בגלל שזה יובל, ושמואל אומר, שאין מכירה כלל מק"ו, ומה זאת שהייתה מכורה יוצאת, זו שאינה מכורה לא כל שכן שלא תימכר. והרמב"ם, בהלכות שמיטה ויובל פרק י"א פסק, כמו שמואל, שאינה מכורה כלל. אם כן אפשר ללמוד עבד משדה, שבשנת היובל זה לא נקרא מכירה בכלל.

ג) יוצא במיתת האדון

אם מת האדון ולא הניח בן, אלא השאיר בת או יורש אחר, אינו עובד אותם ויוצא לחירות. אבל אם השאיר בן, אע"פ שמת האדון, העבד לא משתחרר ועובד את הבן, שאם לא נאמר כך, היה צריך לכתוב בתורה שש שנים יעבדון, אלא כיוון שכתוב: שש שנים יעבוד – משמע שעובד שש שנים בכל המקרים, גם כשהאדון מת והשאיר בן, אבל את הבת והיורשים אינו עובד, כי יש פסוק "ועבדך שש שנים"¹⁰⁹ אותך ולא את הבת והיורש. ועיין קידושין דף י"ז ע"ב.

ה"מנחת חינוך" אומר, שזה שאמרנו שעובד את הבן זה דווקא אם מת האב קודם הבן, אבל אם מת הבן בחיי האב ואחרי-כך מת האב, אינו עובר את בן הבן, כיוון שזה נקרא יורש. אבל אם מת האב והוריש את העבד לבן ואחרי-כך מת הבן, יכול להוריש את העבד לבנו. הכלל הוא: אם הבן יורש באופן ישיר את אביו העבד עובד אצלו, אבל אם יורש את אבי-אביו אינו עובד אותו.

הרמב"ם פוסק¹¹⁰: "אדון שמת והניח בן זכר, הרי זה עובד את הבן עד סוף שש, אין לו בן זכר, הרי זה יוצא לחירות במיתת רבו, והנמכר לגר צדק או לעכו"ם אפילו את הבן איננו עובד, אלא כיוון שמת האדון – יוצא לחירות".

ה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם, שגר צדק שמת אין העבד עובד את בנו, מהגמרא בבבא מציעא¹¹¹: "גר קונה עבד עברי ודינו כמו עכו"ם שאינו עובד לא את הבן ולא את הבת". ואומר ה"כסף משנה", שמפורש ממה שהגמרא דימתה את הגר לעכו"ם שאינו עובד את הבן, ואין הבדל אם בנו של הגר הייתה הורתו שלא בקדושה או שכן הייתה בקדושה, תמיד אינו עובד את הבן, אלא אם מת האדון – יוצא לחירות.

ד) יוצא בגירעון כסף

אם האדון קנה את העבד לשש שנים בשש מאות דינרים והעבד עבד ארבע שנים, יכול העבד לתת לאדון מאתיים דינרים ולצאת לחופשי.

ובגמרא קידושין¹¹² הגמרא אומרת: "יוצא בגירעון כסף מנ"ל, אמר חזקיה: והפדה – מלמד שמגרעת פדיונה ויוצאה". ואנחנו לומדים עבד עברי מאמה עבריה וכמו שאמה עבריה יוצאת בגירעון כסף, כך גם עבד עברי יוצא

בגירעון כסף. ויצאה של גירעון כסף הוא אפילו בעל-כורחו של האדון, כמו שאומרת הגמרא¹¹³ יוצא בגירעון כסף אין מעניקים לו, כיוון שזה לא נקרא שילוחו מעמך אלא בעל-כורחו של האדון, וכן ממה שאמרה התורה, והפדה – מלמד שמגרעת פדיונה ויוצאת, וממלת "והפדה" אנחנו לומדים, שהאדון עוזר לה לצאת, ואם זה היה מדעתו מה התורה צריכה ללמד אותנו, אלא ודאי שהפסוק בא לומר, שאפילו בעל-כורחו של האדון היא יוצאת, ולומדים עברי מעבריה.

ה"מנחת חינוך" אומר, שכל הדין שהעבד יכול לצאת בגירעון כסף בעל-כורחו של האדון, זה רק אם לעבד יש כסף והאדון נמצא כאן, אבל אם האדון לא נמצא כאן והעבד רוצה לתת את הכסף לבית-דין ועל ידי זה להשתחרר, אין הוא יכול לעשות כך, כי לא מצינו דין של נתינת כסף לבי"ד, אלא בבתי-ערי-חומה, אבל בשאר הדברים, כולל עבד עברי, לא מצינו דין זה.

את הכסף שהעבד צריך לתת לאדון כדי להשתחרר הוא צריך להשיג לבד כמו שכתוב¹¹⁴: "והשיגה ידו", אבל אסור לו ללוות את הכסף כדי להשתחרר. וכן הקרובים שלו אינם יכולים לתת לו את הכסף עבור שחרורו, כיוון שדין גאולת קרובים שייך רק בעבד עברי הנמכר לעכו"ם, אבל בעבד עברי הנמכר לעבדי אין דין של גאולת קרובים. וכך פוסק הרמב"ם¹¹⁵. ה"כסף משנה" אומר, שמקורו של הרמב"ם מהגמרא בקידושין¹¹⁶ שהגמרא מסתפקת: האם עבד עברי שנמכר לישראל נגאל בקרובים או לא. ואומרת הגמרא, שלפי רבי אין ספק, כי רבי אומר בפירוש, שעבד עברי הנמכר לישראל לא נגאל על-ידי קרובים. כי רבי אומר, שיש לכאורה קל וחומר שנמכר לעכו"ם יצא בשש: ומה הנמכר לישראל שאינו נגאל על-ידי קרובים נגאל בשש, נמכר לעכו"ם שנגאל על-ידי קרובים כל שכן שיגאל בשש. והרמב"ם פוסק כמו רבי, שאין נגאל בקרובים.

ה"כסף משנה" אומר, שמה שהרמב"ם אומר שהנמכר לישראל אינו נגאל על-ידי קרובים הכוונה שאין חובה על הקרובים לפדותו. משמע מדבריו, שאם הם רוצים לפדותו הם יכולים לחייב את האדון לפדות אותו. אולם קשה על ה"כסף משנה", כי מלשון הגמרא, שאומרת שנמכר לישראל אינו נגאל על-ידי קרובים, משמע שתמיד אינו נגאל על-ידי קרובים, ואפילו במקרה שהם רוצים לפדותו הם אינם יכולים לפדותו מהאדון.

אם בשעת המכירה היה העבד שווה מאתיים, ועכשיו, בשעת היציאה והפדיון הוא שווה שלש מאות, והוא רוצה לפדות את עצמו, הוא אינו חייב לשלם לפי שלוש מאות כדי לפדות את עצמו, אלא מספיק שיתן לפי מאתיים והוא נפדה. וכן אם בשעת המכירה היה שווה שלוש מאות, ועכשיו הוא שווה מאתיים, והוא רוצה לפדות את עצמו, מספיק שיתן לפי מאתיים והוא נפדה. הכלל הוא, שתמיד הולכים כדי להקל על העבד, וכך פוסק הרמב"ם¹¹⁷. ומקורו של הרמב"ם הוא מהגמרא בקידושין¹¹⁸: "תנו רבנן: נמכר במנה והשבית ועמד על מאתיים, אין מחשבין אלא מנה שנאמר מכסף מקנתו, וכן נמכר במאתיים והכסף ועמד על מנה, מניין שאין מחשבין לו אלא מנה, ת"ל לפי שנינו".

ה"מנחת חינוך" אומר, שכל מה שכתוב שצריך כסף גירעון כמו בשעת המכירה או היציאה, זה דווקא במקרה שהאדון אינו מוכן לשחררו אלא תמורת כל הכסף. אבל אם האדון מוכן לקבל רק פרוטה זה גם נקרא כסף, והעבד יוצא לחירות. דלא גרע מע"כ. ופירוש דבריו, שאז זה לא מצד

גירעון כסף אלא מדין קניין כסף.

מה שהעבד יוצא בגירעון כסף זה לא דווקא בכסף, אלא אפילו בשווה כסף הוא יכול לפדות את עצמו, כמו שאומרת הגמרא בקידושין¹¹: "ישיב גאולתו, לרבות שווה כסף ככסף". אבל אם העבד רוצה לתת לאדון שטר חוב על השנים שנותרו לו לעבד, האדון אינו מוכרח לקבל את השטר ולשחרר את העבד, כי הוא יכול לומר לעבד, לי יש מרגלית ביד – כלומר, העבודה של העבד – ואתה רוצה לתת לי חתיכת חרס, כלומר, השטר, כך אומרת הגמרא¹²⁰. "המנחת חינוך" חוקר, שאולי כל זה שאמרנו שלא יכול העבד לתת שטר ולפדות את עצמו, זה רק אם האדון לא רוצה לקבל את השטר. אבל במקרה שהאדון מסכים לקבל שטר – האם זה ייקרא שחרור. אפשר להביא ראיה מהגמ' בקידושין¹²¹, שכתוב שם: וקונה את עצמו בכסף ובשטר, האי שטר היכי דמי? אילימא דכתב לו שטר אדמיה היינו כסף אלא שטר שחרור. ממה שאמרה הגמרא, שאם כתב לו שטר על דמיו זה נחשב כמו כסף, משמע, שאם האדון מסכים לשחרר אותו על-ידי שטר זה גם נקרא גירעון כסף. גם בספר "מחנה אפרים"¹²² וגם ב"קצות החושן"¹²³ כתוב, שאם נותן שטר לאדון זה נקרא כמו כסף ויוצא לחירות. ישנה בעיה אם נקנה בשטר האם יכול לצאת בגירעון כסף. בתוס' ר"ד כתוב, שיש בזה מחלוקת בין ר"ת לר' ישעיה. לדעת ר"ת רק אם נקנה בכסף יכול לפדות עצמו בכסף, אבל אם נקנה בשטר לא יכול לפדות עצמו בכסף, וראיתו – מהגמרא ששואלת, מאיפה יודעים שאמה עבריה נקנית בכסף. אומרת הגמרא, שלומדים זאת מהפסוק "והפדה" מלמד שמגרעת פדיונה ויוצאת, ואם היא יוצאת בכסף ממילא נקנית בכסף, ואם נסביר שגם אם נקנית בשטר יכולה לפדות עצמה בגירעון כסף, איך אפשר ללמוד שנקנית בכסף? יכול להיות, שבפסוק מדובר שהיא נקנתה בשטר אבל עכשיו רוצה לפדות עצמה בכסף, אלא ודאי, שאם נקנית בשטר אינה יכולה לפדות עצמה בכסף, ורק אם נקנית בכסף יכולה לפדות עצמה בכסף. אבל רבינו ישעיה אומר, שגם אם נקנית בשטר יכולה לפדות עצמה בכסף. והפשט בגמ' דלעיל עיין בראשונים על הסוגיא.

ה) יוצא בשטר שחרור

הגמרא בקידושין¹²⁴ אומרת, שעבד עברי יוצא בשטר שחרור. תנא וקונה עצמו בשטר, האי שטר היכי דמי אילימא דכתב לו שטר אדמיה היינו כסף, אלא שטר שחרור. אמר רבא: זאת אומרת עבד עברי גופו קנוי והרב שמחל על שעבודו אין שעבודו מחול. ורש"י, בד"ה גופו קנוי כתוב, ששטר שחרור בעבד עברי לומדים מעבד כנעני, כמו שעבד כנעני יוצא בשטר שחרור שכתוב "או חופשה לא ניתן לה" ולומדים לה – לה מאשה.

"המנחת חינוך" אומר, שלפי דברי רש"י, שכל שטר שחרור בעבד עברי לומדים מעבד כנעני יוצא, שכמו בעבד כנעני אם רוצים לכתוב לו שטר שחרור צריך לכתוב לו לשמו, כך גם בעבד עברי – אם רוצה לשחררו בשטר צריך לכתוב לשמו של העבד. גם הריטב"א פוסק, ששטר שחרור של עבד עברי צריך שיכתוב לשמו של העבד.

המוהרי"ט מקשה על הריטב"א, שמדמים עבד עברי לעבד כנעני שצריך שיכתוב את השטר לשמו של העבד, שהם לא דומים, שהרי העבד כנעני צריך לכתוב לשמו של העבד, כי על-ידי השטר רוצים להתירו בבתי ישראל, אבל בעבד עברי השטר לא בא להתירו, אלא לאוסרו בשפחה כנענית, לכן לא צריך לכתוב לשמו. "המנחת חינוך" דחה

את קושיית המוהרי"ט, שהרי שטר קידושין בא לאסור את האשה על כל העולם, ובכל זאת צריך לכתוב את השטר לשמה של האשה א"כ גם שטר שחרור של עבד עברי שבא לאסור אותו בשפחה, גם כן צריך להיות כתוב לשמו.

ממה שאמרה הגמרא שצריך שטר שחרור לומד רבא, שעבד עברי גופו קנוי, ואם האדון מוחל על כספו לא יוצא לחירות, שאם נאמר שעל-ידי המחילה העבד יצא לחירות, מדוע צריכים גם שחרור מספיק שהאדון ימחול לעבד את שאר ימי העבודה ויצא לחירות, אלא ודאי עבד עברי גופו קנוי ולא יוצא לחירות עד שיכתוב לו שטר שחרור.

הרמב"ם¹²⁵ פוסק כמו רבא: "הרב שמחל לעבד על הכסף שנשאר לו לעבוד כנגדו אינו מחול לו עד שיכתוב לו שטר שחרור". במקרה שיפקיר את עבדו לדעת התוס'¹²⁶ אם מפקיר את עבדו יוצא לחירות ואין צריך גט שחרור. והתוס' לומדים זאת מהגמ' בגיטין¹²⁷, בעבד כנעני שרבו הפקירו, יש מ"ד שצריך גט שחרור ומ"ד ב' סובר שלא צריך גט שחרור. וכל המחלוקת שייכת רק בעבד כנעני, כי בעבד כנעני ייתכן שצריך שטר שחרור כדי להתירו בבתי ישראל, אבל בעבד עברי כולם יסברו, שאם רבו יפקירו לא צריך שטר שחרור.

יש בעיה אם העבד קונה את עצמו בחליפין. ה"משנה למלך" כותב¹²⁸, שלדעת התוס' בקידושין¹²⁹ עבד עברי לא נקנה בחליפין ולא קונה עצמו בחליפין. אולם הרב מוהרי"ט חולק¹³⁰ על זאת ואומר, שעבד עברי קונה עצמו בחליפין, שאם יש לו בגד והוא נותנו לאדון ואומר לו הרי אני מקנה לך את הבגד, והאדון קונה את הבגד ומסכים לשחררו בכך, על-ידי זה יצא העבד לחירות, כלומר, הוא סובר שע"ע קונה עצמו בחליפין.

דין נרצע

מכרוהו בית-דין ועבד שש שנים ואינו רוצה לצאת אלא רוצה להישאר אצל האדון הרי זה נרצע, שכתוב בספר שמות¹³¹: "ואם אמור יאמר העבד: אהבתי את אשתי ובניי לא אצא לחופשי, והגישו אדוניו אל האלהים והגישו אל הדלת או אל המזוזה ורצע אדוניו את אוזנו במרצע ועבדו לעולם".

הרמב"ם פוסק¹³²: "הייתה לעבד שפחה כנענית ולו ממנה בנים ולרבו אין אשה ובנים, אינו נרצע, שנאמר כי אהבך ואת ביתך. לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים אינו נרצע, שנאמר אהבתי את אדוני ואת אשתי ואת בניי. הוא אוהב את רבו ורבו אינו אוהבו אינו נרצע, שנאמר: כי טוב לו עמך, רבו אוהבו והוא אינו אוהב את רבו אינו נרצע, שנאמר כי אהבך. הוא חולה ורבו אינו חולה אינו נרצע, שנאמר כי טוב לו עמך. רבו חולה והוא אינו חולה או שהיו שניהם חולים אינו נרצע, שנאמר כי טוב לו עמך, עד שיהיה שניהם בטובה. מקורו של הרמב"ם הוא בגמרא קידושין¹³³, שהרמב"ם כותב ממש כלשון הגמרא. ה"משנה למלך" מקשה על הרמב"ם מספר קושיות.

א) מדוע השמיטו הרמב"ם והש"ס שהעבד צריך גם לאהוב את האשה והבנים של אדונו מכוח הפסוק: כי אהבך ואת ביתך, שהם אשתו ובניו של האדון.

ב) מדוע לא כתוב ברמב"ם שצריך שיאהב את בניו שלו מכוח הפסוק: אהבתי את אדוני את אשתי ואת בניי.

ג) למה הביא הרמב"ם את הפסוק: כי אהבך, שצריך שיאהב את רבו, ולמה לא הביא את הפסוק: אהבתי את אדוני שכתוב קודם בתורה. וכל הקושיות הנ"ל יש להעיר על הגמ' עצמה בקידושין כ"ב ע"א.

ומתרג' ה"משנה למלך", שלגבי האדון כתוב פעמיים, שצריך לאהוב אותו ולכן לא מספיק אמירה, אלא צריך לאהוב אותו בלבד. אבל גבי האשה והילדים של העבד והאדון, שכתוב רק פעם אחת שצריך לאהוב אותם, לכן מספיק שיאמר אהבתי את אשתי ואת בניי, ולכן לא נזכר ברמב"ם שצריך לאהבם. עוד תירוג' מתרג' ה"משנה למלך", שמהמלה "אהבתי את" אי אפשר ללמוד שצריך שתהיה אהבה באמת, אלא הרגילות של עבד שהגיע זמנו והוא אינו רוצה לצאת לחירות, זה מפני שהוא אוהב את אשתו ובניו, אבל לגבי האדון אי אפשר לומר כן, כיוון שכתוב פעם שנייה: כי אהבך, זה בא לומר, שצריך שיאהב אותו ולא מספיק שיאמר שהוא אוהבו.

עוד מוסיף ה"משנה למלך", שאם לאדון יש ארוסה אין העבד נרצע, שכל זמן שאין לו אשה על-ידי נישואין זה לא נקרא בית, כמו אצל כהן גדול, שצריך שתהיה לו אשה כדי שיוכל להקריב את הקרבן ביום-כיפור כי כתוב¹³⁴: "וכיפר בעדו ובעד ביתו" וכתוב בגמ' יומא¹³⁵, שאם יש לו ארוסה אינו יכול להקריב את קרבן יום-הכיפורים.

מסתפק ה"עצמות יוסף" אם לעבד יש רק בן אחד האם יכול להירצע או לא, כי אפשר לומר שלא יירצע, כי כתוב אהבתי את אשתי ואת בניי, כלומר, שצריך שיהיה לו לפחות שני בנים או שנאמר שמספיק שיהיה לו בן ויוכל להירצע. וה"מנחת חינוך", בשם הכנה"ג כתב, שאפילו אם יש לעבד רק בן אחד יכול להירצע, ויש לזה ראייה מהתורה, שכתוב "ובני פלוא אליאב" רואים, שהכתוב אומר "ובני" בלשון רבים ומביא רק בן אחד.

עוד דין כותב ה"משנה למלך" בשם המוהרי"ט, שאם לרב יש אשה אבל אין לו בנים העבד יכול להירצע. ומה שכתוב בגמרא וכן ברמב"ם, שצריך שיהיה לרב בנים זה לאו דווקא, אלא אגב שאמרו בעבד שצריך שיהיה לו אשה ובנים, אמרו גם לגבי הרב שצריך שיהיה לו אשה ובנים, אבל באמת, גם אם אין לרב בנים בכל זאת נרצע. ויש לזה ראייה מכהן גדול, כמו שבכהן גדול כתוב: "וכיפר בעדו ובעד ביתו" ומספיק שתהיה לו אשה והתורה לא הקפידה שיהיו לו בנים, כך בעבד עברי שכתוב "כי אהבך ואת ביתך", הכוונה רק שתהיה לו אשה, אבל לא צריך שיהיו לאדון ילדים. ה"משנה למלך" מקשה על סברת המוהרי"ט, שהרי יש כלל שכל מלת "את" בתורה נדרשת, אז גם כאן נוכל לדרוש את הפסוק "כי אהבך ואת ביתך" שהמלה את באה לרבות, שצריך שיהיו לו ילדים.

הגמרא אומרת בקידושין¹³⁶: "ת"ר, אם אמר יאמר העבד, עד שיאמר וישנה, אמר בתחילת שש ולא אמר בסוף שש אינו נרצע, שנאמר לא אצא חופשי עד שיאמר בשעת יציאה. אמר בסוף שש ולא אמר בתחילת שש אינו נרצע, שנאמר אם אמר יאמר העבד, עד שיאמר שהוא עבד", ובמסקנה אומרת הגמרא: "אמר רבא: מאי בתחילת שש בתחילת פרוטה אחרונה ומאי בסוף שש בסוף פרוטה אחרונה", רש"י מפרש את הגמרא כך: שקודם שיתחיל לעבוד את הפרוטה האחרונה צריך לומר אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני לא אצא חופשי, ואחר שהתחיל את הפרוטה האחרונה, שוב פעם צריך לומר אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני לא אצא חופשי.

ובזה מתיישב הפסוק: "אם אמר יאמר העבד", שצריך שתי אמירות – אחת בשעה שהוא עבד ואחד בשעה שהוא כבר לא עבד. אולם הרמב"ם¹³⁷ פוסק אחרת ואומר: "ואם אמר יאמר העבד" עד שיאמר וישנה, העבד עד שיאמר

כשהוא עבד, אבל אם אמר אחר שש אינו נרצע עד שיאמר וישנה בסוף שש בתחילת פרוטה אחרונה. כיצד? כגון שנשאר מן היום שווה פרוטה מדמי מכירתו או יותר מעט, אבל אם נשאר פחות משווה פרוטה הרי זה כאומר אחר שש".

ה"לחם משנה" מקשה על הרמב"ם, שמהגמרא מוכח כנגד דבריו, כי בגמרא משמע שצריך שתי אמירות בשני זמנים חלוקים, אמירה אחת כנגד ה"עבד" שמשמע שצריך שיאמר בשעה שהוא עבד ואחת כנגד "לא אצא", שמשמע שצריך שיאמר בשעת היציאה. ואילו הרמב"ם אומר, שאפשר ששתי האמירות יהיו בפעם אחת בשעה שהוא עדיין עבד.

ומתרג' ה"לחם משנה" את הרמב"ם ואומר, שהרמב"ם מסביר את הגמרא כך: מה שאמרה הברייתא בתחילת שש, הכוונה קודם שיהיה עליו שווה פרוטה הרבה. ומה שכתוב בסוף שש – הכוונה אחר שנשאר פחות משווה פרוטה, והברייתא תתפרש לפי הרמב"ם, אם אמר הרבה קודם שיש עליו שווה פרוטה אינו מועיל. ואם אמר אחר שיש עליו פחות משווה פרוטה, אז כבר אינו עבד וגם לא מועיל, כי הוא לא מקיים את הפסוק של "העבד". וכדי לקיים את שני המקראות צריך שיאמר וישנה שתי פעמים סמוך לשעה שהוא שווה פרוטה ועל-ידי כך לקיים את שני הפסוקים, כי הוא נקרא עבד כי, יש עליו עדיין עבודה של שווה פרוטה וגם זה מקיים את הפסוק "לא אצא", כי זה סמוך ליציאה. ה"משנה למלך" מתרג' את דברי הרמב"ם בדרך אחרת ואומר, שהרמב"ם ורש"י לא חולקים, ומה שאומר הרמב"ם שצריך שיאמר את שתי האמירות בפעם אחת מדובר בזמן שנשאר לו עוד פרוטה אחת לעבוד. אז האמירה הראשונה יוצאת בשעה שהוא עדיין עבד והאמירה השנייה יוצאת כבר בזמן שהוא לא עבד. כי עד שהוא גומר את האמירה הראשונה נגמרת הפרוטה האחרונה של עבדותו והוא כבר לא נקרא עבד, ובזה מתיישבת דעת הרמב"ם, ששתי האמירות הן בפעם אחת.

עוד כתב ה"משנה למלך" בשם מוריב"ל, שצריך ארבע אמירות – שתיים בתחילה ושתיים בסוף. הסיבה לדבריו אלו היא הקושיה למה צריך את הפסוק "אם אמר", הרי מהפסוקים ה"עבד" ו"לא אצא חופשי" אפשר ללמוד שצריך שתי אמירות, אלא ודאי יתור הפסוקים בא ללמד שצריך ארבע אמירות.

כיצד רוצעין וכיצד ייתכן עבד כוהן?

הרמב"ם פוסק¹³⁸: "כיצד רוצעין? מביאו לבית דין של שלושה ואומר דבריו לפניהם ומגישו לסוף שש אל הדלת או אל המזוזה כשהם עומדים בבניין, בין דלת של האדון ובין של כל אדם ונוקב את אוזנו הימנית בגופה של אוזן במרצע של מתכת, עד שיגיע לדלת, שנאמר: "ונתת באוזנו ובדלת", ולא נאמר "מזוזה", אלא שיהיה עומד בין אצל הדלת ובין אצל המזוזה. ומה מזוזה כשהיא עומדת אף דלת כשהיא עומדת, אבל הרציעה בדלת אף-על-פי שאין שם מזוזה", עכ"ל.

ומה שכתב הרמב"ם שצריך להביאו לבית דין של שלושה מקורו במכילתא "והגישו אל האלוהים" אלו בית דין ורש"י על החומש בשמות¹³⁹ פירש: "אל האלוהים" אלו בית דין, שצריך שימלך במוכרי, אלו הבי"ד שמכרוהו. ומה שאומר שצריך שינוקב את אוזנו הימנית המקור הוא מהגמרא בקידושין¹⁴⁰ למדה זאת מגזרה שווה. נאמר בעבד "ורצע את

אזנו במרצע" ונאמר במצורע "על תנוך אוזנו הימנית" וכמו במצורע אוזן ימין אף בנרצע אוזן ימין. ומה שכתב הרמב"ם שצריך מרצע של מתכת, אומר "הכסף משנה", שלא דווקא מרצע, אלא בכל דבר של מתכת יכול לרצוע אותו, כמו שאומר רבי בגמרא בקידושין¹⁴¹: "ולקחת את המרצע" – ממלת "ולקחת" דורשים בכל דבר שהוא נלקח בידך, אלו דברי חכמים. ורבי אומר: ולקחת – כלל מרצע פרט באוזנו ובדלת כלל, כלל ופרט וכלל אין אתה דן אלא כעין הפרט, מה הפרט שהוא של מתכת אף כל דבר של מתכת. והלכה כרבי.

והרציעה צריכה להיות רק באוזן ובדלת כמו שכתוב בתורה: ונתת את אוזנו בדלת. ולמה נאמר מזוזה? לומר לך: מה מזוזה עומדת אף דלת עומדת.

ו"המשנה למלך" אומר ממה שהרמב"ם לא אמר: כמה שיעור הנקב? משמע שכל נקב שהוא נחשב לרציעה. וקשה עליו, שיש דין שכוהן לא נרצע, משום שכתוב: "ושב אל משפחתו" למוחזק שבמשפחתו ולעבודתו בקודש, ונרצע לא עובד כיוון שזה מום. ואם נאמר שיכול לעשות כל נקב שהוא, ירצע את הכוהן נקב קטן פחות מכרשינא, שבו לא נפסל לעבודה כמו שפוסק הרמב"ם¹⁴².

ומתוך ה"משנה למלך" שבירושלמי הקשו את הקושיה הזאת, ומתרגמים, שאנחנו גוזרים על עבד כוהן שלא ירצע אפילו נקב קטן, שלא יעשה לו האדון נקב גדול בטעות ולא יוכל לחזור אל משפחתו.

עוד שם בהרמב"ם – האדון עצמו הוא שעושה את הרציעה, שנאמר: ורצע אדוניו, ולא בנו ולא שלוחו ולא שליח בית-דין.

ה"כסף משנה" מביא את המכילתא שאומרת: למה נאמר "ורצע אדוניו את אוזנו"? כלומר, למה הדגישה התורה שדווקא אדוניו צריך לרצועו, ואומרת המכילתא: כיוון שבכל התורה שלוחו של אדם כמותו, לכן מדגישה כאן התורה אדוניו, שלא יוכל לעשות שליח, אלא צריך האדון לרצועו בעצמו.

ושואל ה"משנה למלך", שנלמד מכאן לכל התורה ששלוחו של אדם לא כמותו כמו ברציעה.

ומתוך ה"משנה למלך": כיוון שיש לנו שלושה פסוקים ששלוחו של אדם לא כמותו והם שלושה כתובים הבאים כאחד, ואין מלמדין. פסוק אחד כתוב ביבום "וקראו לו" – הם ולא שלוחם. הפסוק השני כתוב לגבי עגלה ערופה, שנאמר שם "ומדדו הם" – הם ולא שלוחם. והשלישי בסמיכה על ראש הקרבן "וסמן ידו" – הוא ולא שלוחו. הטעם של התורה שאמרה שרצועים רק באוזן, ושישים את אוזנו על הדלת והמזוזה, נאמר בגמ' בקידושין¹⁴³ "ורצע אדוניו את אוזנו במרצע". ר' יוחנן בן זכאי דורש את המקרא: מה נשתנה אוזן מכל איברים שבגוף? אמר הקב"ה: אוזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי לי בני-ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו – ירצע. "והגישו אדוניו אל הדלת או אל המזוזה".

רבי שמעון בן רבי היה דורש את הפסוק הזה: מה נשתנה דלת ומזוזה משאר כלים שבבית? אמר הקב"ה: דלת ומזוזה שהיו עדים בשעה שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי: כי לי בני-ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים והוצאתים מעבדות, וקנה אדון לעצמו – ירצע בפניהם.

הרמב"ם פוסק¹⁴⁴: "עבד עברי כוהן אינו נרצע", מפני שנעשה בו מום, והפסוק אומר "ושב אל משפחתו" – למוחזק שבמשפחתו ואם הוא ירצע אינו שב לשררה.

ה"הגהות מיימוניות" אומר, שמדברי הרמב"ם משמע ששירות של כוהן מותר, כלומר, שיכול האדון לקחת עבד עברי כוהן. וכן משמע מהגמרא בבבא קמא, פרק כיצד הרגל. אמר לו רמי בר חמא לרב חסדא: לכו תשמש לי. המקרה היה שם, שרב חסדא שאל את רמי בר חמא שאלה ורמי בר חמא לא רצה לענות לו עד שיקח את בגדיו לבית-המרחץ, ורב חסדא כוהן היה, ובכל זאת רמי בר חמא השתמש בו.

אבל בירושלמי כתוב, שאסור להשתמש בכוהן, שכתוב: אתם קודש והכלים קודש. מה כלים המשתמש בהם מועל אף המשתמש בכוהן מועל.

והסמ"ג¹⁴⁵ כתב, שמה שאמרו בירושלמי שאסור להשתמש בכוהן זה רק בחינם, אבל בשכר מותר. לכן, בעבד שזה בשכר מותר. וכן במקרה של ר' חסדא ורמי בר חמא זה היה בשכר, כי היה לו השכר על השאלה.

אבל מדברי הריב"ש¹⁴⁶ משמע, שרק אם הכוהן תלמיד חכם אסור להשתמש בו, אבל בכוהן עס-הארץ מותר להשתמש. ולפי זה אפשר לומר, שמה שכתב הרמב"ם שייתכן עבד עברי כוהן – זה רק בכוהן עס-הארץ.

אבל מהרי"ש יפה כתב, שאם הכוהן מיוחס או אסור להשתמש בו, אבל אם הכוהן אינו מיוחס מותר להשתמש בו, ודברי הרמב"ם מיידי בכוהן שאינו מיוחס, ולכן מותר להשתמש בו.

וה"משנה למלך" על דברי הרמב"ם ה"ל אומר, שאם נאמר כמו מהרי"ש יפה שאם הכוהן אינו מיוחס מותר להשתמש בו, אם כן מדוע אסור לרצועו, הרי אם אינו מיוחס אינו עובד במקדש, כמו שכתב הרמב"ם בפרק ו' מביאת המקדש. ומתוך: שמה לאחר זמן ימצא ייחוס לעצמו ויוכל לעבוד, לכן אינו נרצע.

ומוסיף ה"משנה למלך" ואומר, שאם בשעת המכירה היה לכוהן מום, יכול האדון לרצועו, שבלאו הכי אינו יכול לעבוד במקדש, ואם ירצע זה נקרא ושב אל משפחתו.

גרסינן במכילתא: אוזנו – מן המלת, דברי ר' יהודה. ר' מאיר אומר: מן הסחוס; שהיה ר' מאיר אומר: אין כוהן נרצע, והם אומרים נרצע, אין כוהן נמכר והם אומרים נמכר. וה"משנה למלך" מקשה: אם נאמר שלר' מאיר אין כוהן נמכר, איך הוא מביא ראייה שרצועו בסחוס, הרי אם אין מכירה לא ייתכן שיבוא לידי רציעה.

והמקנה¹⁴⁷ מביא את קושיית ה"משנה למלך" ומתוך, שמה שאמר ר' מאיר שאין כוהן נמכר, זה במוכר עצמו לעכו"ם שאין המכירה חלה כיוון שבנמכר לעכו"ם כתוב¹⁴⁸: "או לעקר משפחת גר", כלומר, שנמכר לעבודה זרה שחוטב-עצים ושואב-מים [אבל אם מכרוהו ב"ד יכול להימכר אבל לא להירצע]. והרמב"ם בהלכות ביאת המקדש פוסק, שאם כוהן עבד לעכו"ם, אינו יכול לחזור לעבוד במקדש, ולכן פסק ר' מאיר, שכוהן אינו יכול למכור את עצמו לעכו"ם.

זמן ביצוע הרציעה

תנא בספרי בפרשת ראה¹⁴⁹: "על כן אנכי מצווך הדבר הזה היום" – ביום רוצעין ולא בלילה.

ה"כסף משנה" אומר, שהרמב"ם רמז דין זה במה שאמר, שאם נשאר מן היום שווה פרוטה מדמי מכירתו רוצעין אותו. וה"תורה תמימה" בפרשת ראה מביא את הדין של הספרי וכתב, שצריך עיון על זה, כיוון שהפוסקים לא כתבו שצריך לרצוע רק ביום. ואפשר לומר, שהפוסקים סוברים

דין העניקה לעבד

עבד עברי שנמכר ע"י ב"ד שיוצא בשנים או ביובל וכן הנרצע שיוצא ביובל או במיתת האדון מקבלים העניקה בשעת היציאה. על האדון מוטלת מצווה להעניק לעבד כמו שכתוב בתורה בספר דברים¹⁵⁷: "כי יימכר לך אחיך העברי או העברייא ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חופשי מעמך, וכי תשלחנו חופשי מעמך לא תשלחנו ריקם. העניק תעניק לו מצאנך, מגורנך ומיקבך, אשר ברכך ה' אלוקיך תתן לו".

הגמרא בקידושין¹⁵⁸ למדה מן הפסוק הזה גם על יציאה ביובל ובמיתת האדון שמעניקים להם, "ת"ר: יכול לא יהיו מעניקים אלא ליוצא בשש מנין? לרבות יוצא ביובל ובמיתת האדון ת"ל תשלחנו, וכי תשלחנו [שפעמיים נאמר תשלחנו] וכי תשלחנו לרבות שאר יציאות". ושואלת הגמרא על כך, שמהפסוק הזה אפשר לרבות גם בורח ויוצא בגירעון כסף שנעניק להם. ומתרת הגמרא: "ת"ל וכי תשלחנו מעמך יצא בורח היוצא בגירעון כסף, שאין זה שלוחו מעמך". וכן פוסק הרמב"ם¹⁵⁹: "היוצא בגירעון כסף וכן אם ברח ופגע בו יובל אין מעניקים להם מפני שאין זה שלוחו מעמך".

ה"מנחת חינוך" כותב¹⁶⁰: שמה שכתוב שבורח אין מעניקים לו זה רק אם ברח, אבל אם חלה שלוש ועבד שלוש, שהדין שהוא משתחרר בסוף שש זה פשוט שמעניקים לו, כיוון שהוא יוצא בסוף שש זה נקרא "שלוחו מעמך".

ומסתפק ה"מנחת חינוך" במקרה שהעבד חלה ארבע ופגע בו יובל, אפשר לומר שלא נעניק לו, כי הוא לא השלים את כל עבודתו, או שנאמר שנעניק לו כיוון שהוא חלה וזה לא ברצונו היה, ואינו דומה לבורח, כי בורח העבד בעצמו גרם שהוא לא יעבוד, אבל חולה, שהעבד לא גרם, נעניק לו כמו מיתת האדון שהעבד לא גרם לזה, וזה שלוחו בעל-כורחו של האדון ובכל זאת מעניקים לו.

וכן, אם מת העבד בתוך שלוש שנות עבודתו הראשונות לא מעניקים ליורשים, אע"פ שהעבד נאנס במיתתו. ואם מת לאחר שש יוצא, ועדיין לא הספיק האדון להעניק לו – מעניקים ליורשים.

ה"משנה למלך" כותב בשם המהרי"ט, שאין חיוב להעניק לעבד אלא בעבד שרבו מסר לו שפחה כנענית, אבל אם רבו לא מסר לו שפחה כנענית אינו חייב להעניק לו. המהרי"ט לומד דין זה מהפסוק: "העניק תעניק לו, כי משנה שכר שכיר עבדך" כלומר, שעבד גם ביום וגם בלילה וזהו עבד שרבו מסר לו שפחה כנענית, אבל עבד שרבו לא מסר לו שפחה כנענית עבד רק ביום, ולכן אין חובה להעניק לו. ה"מנחת חינוך"¹⁶¹ מסתפק אם רבו יכול היה למסור לו שפחה, אבל לא מסר לו – האם צריך להעניק לו כיוון שלא הייתה לו שפחה כנענית, ואפשר לומר, שנעניק לו כיוון שרבו יכול היה למסור לו שפחה כנענית, אבל הוא לא רצה. ומסיק ה"מנחת חינוך" שבמקרה זה חובה על האדון להעניק לו כיוון שיכול היה למסור לו שפחה. אבל אם העבד לא היה ראוי שימסרו לו שפחה, כגון שנכנס בלי אשה ובנים אז רבו לא חייב להעניק לו.

שאפשר לרצוע גם בלילה ומקורם הוא מהגמרא מגילה¹⁵⁰: "כל היום כשר לקריאת המגילה ולהלל ולתקיעת שופר" וכו', ואם נאמר שאפשר לרצוע רק ביום – מדוע לא מנתה הגמרא גם את רציעה בין אלה שאפשר לעשותם רק ביום, אלא ודאי מותר לרצוע גם בלילה. ואם הפסוק שמביא הספרי ראייה לדבריו אפשר לדחות שהפסוק "מצוון היום" מדבר לעניין העניקה ולא לעניין רציעה.

דין יציאת הנרצע

הנרצע עובד עד שנת היובל וכשמגיע היובל הוא יוצא לחירות. וכך אומרת הגמרא בקידושין¹⁵¹, שהנרצע יוצא ביובל, ולומדים זאת מהפסוק בויקרא: "ושבתם איש אל אחוזתו ואיש אל משפחתו תשובו"¹⁵². ואם מת האדון הנרצע אינו עובד את הבן אלא יוצא לחופשי. הגמ' בקידושין¹⁵³ לומדת דין זה מהפסוק בשמות¹⁵⁴: "ורצע אדוניו את אוזנו במרצע ועבדו לעולם", וכיוון שכתוב "ועבדו", אז דווקא אותו עובד ולא את הבן. וכן פוסק הרמב"ם¹⁵⁵: "מכרוהו ב"ד ועבד שש ולא רצה לצאת, הרי זה נרצע ועובד עד שנת היובל או עד שימות האדון" ובאותו פרק, בהלכה ז', כתב הרמב"ם: "אף-על-פי שהניח בו, אין הנרצע עובד את הבן, מפי השמועה למדו ועבדו ולא לבנו, לעולם לעולמו של יובל נמצאת למד, שהנרצע אינו קונה את עצמו, אלא ביובל ובמיתת האדון".

ה"משנה למלך" אומר: ממה שהרמב"ם אומר שהנרצע יוצא רק ביובל ובמיתת האדון משמע – שאם האדון ירצה לשחררו בגירעון כסף או בשטר שחרור אינו יכול לשחררו. אבל התוס' ר"ד מביא מחלוקת בזה בין רבי ישעיה ור"ת, שלדעת ר"ת אמנם בגירעון כסף הוא לא יכול לצאת, כי את שנות הרציעה האדון לא קנה בכסף, אבל בשטר שחרור האדון יכול לשחררו. ואילו לדעת ר' ישעיה – הנרצע לא יכול להשתחרר בשום יציאה חוץ מיובל ומיתת האדון, כי התורה קנסה אותו שלא יוכל לצאת כי אם ביציאות אלה. ויש ראייה לרבונו ישעיה מהמשנה בקידושין¹⁵⁶: הנרצע קונה את עצמו במיתת האדון וביובל ואילו בשטר לא כתבה המשנה, משמע – ששום יציאה אחרת לא שייכת בנרצע. ומכוח ראייה זו יש קושייה על ר"ת. ועיין ב"משנה למלך". וה"מנחת חינוך" אומר, שאפשר לדחות את הראייה שמביאים לר' ישעיה מהמשנה בקידושין. ואפשר לומר, שהמשנה לא כתבה אלא יציאות שהם בעל כורחו של האדון, כגון: יובל ומיתת האדון, אבל יציאות שהם לדעת האדון המשנה לא כתבה וכיוון ששטר שחרור הוא מדעתו של האדון, לכן לא כתבה המשנה "אותו" אבל באמת אפשר לסבור כדעת ר"ת, שגם הנרצע יוצא בשטר. ועיין תוס' דף ט"ז ע"א ד"ה "אמר רבא".

ומוסיף ה"מנחת חינוך" ואומר, שאם האדון יתן שטר שחרור לנרצע או אם יסכים האדון לקבל כסף מהנרצע עבור שחרורו הוא יצא לחירות. ואפשר ללמוד דין זה מקל וחומר מעבד כנעני, ומה עבד כנעני שגופו קנוי לאדון ואומרים שיד עבד כנעני כיד רבו בכל זאת יוצא בשטר שחרור, נרצע שאין גופו קנוי לאדון ואין ידו כיד רבו בוודאי שיצא בשטר שחרור. וה"מנחת חינוך" משאיר את דברי ר' ישעיה בצריך עיון.

הרמב"ם¹⁶² כותב: "כל המשלח עבדו ואמתו ריקם עובר בלא תעשה, שנאמר: לא תשלחנו ריקם, והרי הכתוב ניתקו לעשה, שנאמר: הענק תעניק לו". מדברי הרמב"ם משמע, שאין מלקות על העניקה, שאם האדון שלח את העבד בלי להעניק לו אינו לוקה כיוון שהלאו של העניקה הוא לאו הניתק לעשה, וכל לאו הניתק לעשה אין לוקין עליו. ה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם מהמשנה בחולין¹⁶³: "הנוטל האם על הבנים, רבי יהודה אומר לוקה ואינו משלח וחכמים אומרים משלח ואינו לוקה. זה הכלל: כל מצוות לא תעשה שיש בה קום ועשה אין לוקין". וגם בהעניקה שיש לאו "לא תשלחנו ריקם" לא לוקים, כיוון שזה לאו הניתק לעשה, שיש עליו כל הזמן מצוות עשה "הענק תעניק לו".

ה"משנה למלך" אומר, שלפי הרמב"ם שהלאו של העניקה זה לאו הניתק לעשה, אם לא העניק לו בשעת היציאה חייב כל הזמן להעניק לו. ואפילו אם שרף את כל נכסיו חייב להעניק לו ואינו לוקה, כיוון שזה נעשה עליו חוב תשלומין ותמיד יכול לקיים מצווה זו. ויש ראייה שאפילו אם שרף את נכסיו לא לוקה, כי ר' יוחנן אומר, שבלאו הניתק לעשה אין לוקין עליו, חוץ מבשני מקומות שלוקין, והעניקה לא נכלל בשניים אלו, ראייה, שאפילו אם ישרוף את נכסיו בידיו גם לא ילקה. וכן נראה מדברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין¹⁶⁴, שמנה אונס שגרש אנוסתו ולא החזירה שלוקה, ולא מנה אם לא העניק לעבדו המשתחרר. משמע, שהרמב"ם סובר, שבהעניקה לעולם חייב להעניק לו ואינו לוקה אף פעם. וזה דומה לגול ומשכון שכל ימיו הוא בחיוב השבה ואינו לוקה אפילו בשרף נכסיו. עיין מכות דף ט"ז. ועוד סבר' פשוטה י"ל מדוע לא ילקה משום דהוי לאו שאין בו מעשה.

עוד מסתפק ה"משנה למלך" אם האדון אינו רוצה להעניק לעבד האם כופין אותו עד שתצא נשמתו כמו כל מצוות עשה, או שנאמר שיש הבדל בין כל מצוות עשה שבתורה למצוות העניקה, כיוון שמצוות העניקה מתן שכרה בצידה, כמו שכתוב: "וברכך ה' אלוקיך בכל אשר תעשה". והגמרא בחולין¹⁶⁵ אומרת, ש"כל מצוות עשה שמתן שכרה בצידה אין ב"ד של מטה מוזהרין עליה".

וה"משנה למלך" מוסיף ואומר, שאת הספק הזה של העניקה אפשר לפשוט מהגמרא בבבא בתרא¹⁶⁶ שכתוב שם: "רבא אכפיה לרב נתן ושקיל מיניה ארבע מאות זוזים לצדקה". והתוס' שואלים שם: הרי צדקה היא מצוות עשה שמתן שכרה בצידה, שכתוב: "פתוח תפתח את ידך וברכך", א"כ למה הכריח רבא את רב נתן לתת צדקה? ותירץ ר"ת, שהכפייה של רבא לא הייתה בכוח אלא בדיבורים. ור"י תירץ, שבצדקה חוץ מעשה של "פתח תפתח את ידך" יש גם לאו, שהוא "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוץ ידך" וכיוון שיש גם לאו, לכן כפאו רבא. ויש נ"מ בין התירוצים של ר"י ור"ת, שלפי ר"ת גם אם יש לאו במצוות עשה שמתן שכרה בצדה אין כופין אותו, ולכן העניקה אף-על-פי שיש לאו בכל זאת לא כופין אותו, כי זו מצוות עשה שמתן שכרה בצידה. אבל לשיטת ר"י, אם יש לאו במצוות עשה שמתן שכרה בצידה כופין אותו, ולכן גם העניקה שיש לאו של "לא תשלחנו ריקם", אף-על-פי שיש שם מצוות עשה שמתן שכרה בצידה, כופין אותו.

רוב הפוסקים הסכימו עם שיטת ר"י, וכמו שכתב בשולחן ערוך יורה דעה סימן רמ"ח וגם דעת הרמב"ם כמו ר"י, שאם יש לאו כופין אותו, א"כ גם בהעניקה כופין אותו

אף-על-פי שזו מצוות עשה שמתן שכרה בצידה. וה"משנה למלך" אומר, שיכול להיות שבהעניקה אפילו ר"ת יודה שכופין אותו, שאימתי אנחנו אומרים שמצוות עשה שמתן שכרה בצידה אין כופין אותו, במקרה שהשכר נאמר יחד עם אזהרת העשה, כמו בצדקה "פתח תפתח" – "כי יברכך", אבל בהעניקה שמתן שכרה של המצווה לא נאמר יחד עם המצווה, כי כתוב "הענק תעניק לו מצאנך מגרנך ומיקבך", ומה שכתוב "אשר ברכך", זה לא בא להורות על השכר של מצווה זו, אלא לומר, שצריך להעניק לו רק מהדברים שהוא התברך בהם, אבל בדברים שלא התברך בהם אין עליו חובה להעניק לעבד, ולכן גם לר"ת יכולים ב"ד לכופו אותו להעניק לו כדי לקיים את המצווה. והפוסק "וברכך ה' אלקיך" כתוב בסוף הפרשה.

גם "גדולי תרומה"¹⁶⁷ כתב, שבי"ד עושים במצוות העניקה כמו שעושים בשאר מצוות עשה וכמו שבשאר מצוות עשה כופין אותו כך כופין אותו במצוות העניקה. ועוד כתב שם, שאע"פ שאנחנו כופין אותו להעניק לעבד, אין אנו יורדים לנכסיו כמו שיוורדים לנכסיו בע"ת, שאינו רוצה לשלם את חובו.

ה"משנה למלך" אומר, שמה שכתב ה"גדולי תרומה" שלא יורדים לנכסיו של האדון שאינו רוצה להעניק לעבד זה לא מוסכם, שהרי גם אם נחשוב את ההעניקה כמו צדקה, הרי בצדקה הרמב"ם פוסק בהלכות מתנות עניים פרק ז', שיוורדים לנכסיו אם אינו רוצה לתת צדקה. אם כן בוודאי שבהעניקה יורדו לנכסיו כיוון שזה לא יותר גרוע מצדקה, ואפילו לרשב"א שסובר, שבצדקה לא יורדים לנכסיו, אבל העניקה זה כמו חוב, כי התורה אומרת: "כי משנה שכר שכיר עבדך" ויכול להיות שגם הרשב"א סובר שיוורדים לנכסיו ומסיים המשנה למלך שהדבר צריך תלמוד.

שיעור ההעניקה

יש מחלוקת בגמרא¹⁶⁸ בקידושין: כמה צריך להעניק לעבד? לדעת ר' מאיר צריך להעניק לו חמישה-עשר סלעים, כי הוא לומד גזירה שווה ריקם – ריקם מבכור. בבכור כתוב¹⁶⁹ "לא ייראו פני ריקם" ובהעניקה כתוב¹⁷⁰ "לא תשלחנו ריקם", וכמו שבבכור חייב ליתן לכוהן חמישה סלעים, כך גם בהעניקה חייב לתת חמישה סלעים מכל אחד מהסוגים שהתורה אמרה, גורן, צאן ויקב ויחד זה חמישה עשר סלעים.

ר' יהודה סובר, שמעניקים לעבד שלושים סלעים, כי לומדים גזירה שווה משור שנגח עבד, שבשור שנגח עבד כתוב¹⁷¹: "שלושים סלעים יתן לאדוניו" ובהעניקה כתוב¹⁷² "נתון תיתן לו". וכמו בנתינה של שור שנגח עבד הנתינה היא שלושים סלעים, כך גם בנתינה של העניקה.

ר' שמעון סובר, שמעניקים לעבד חמישים סלעים ולומדים גזירה שווה מיכה – מיכה מערכין, כמו שכתוב בערכין¹⁷³: "ואם מך הוא" והשיעור של ערכין הוא חמישים כך גם בעבד, שכתוב "וכי ימוך אחיך" מעניקים לו חמישים סלעים.

הרמב"ם פוסק¹⁷⁴: "כמה מעניקים לו? אין פחות משווה שלושים סלע בין ממין אחד בין ממנים הרבה כשלושים של קנס בעבד. בין שנתברך הבית בגללו ובין שלא נתברך, שנאמר הענק תעניק לו מכל מקום, אם כן למה נאמר 'אשר ברכך', הכל תן לו – לפי הברכה".

ה"כסף משנה" מסביר מדוע פוסק הרמב"ם כמו ר' יהודה. כי ר' שמעון ור' יהודה שניהם נגד ר' מאיר, שצריך יותר

ממה מעניקים לעבד?

הגמרא בקידושין¹⁷⁷ אומרת: למה נאמר צאן ויקב, לומר לך – מה צאן ויקב מיוחדים שישנם בכלל ברכה, אף כל שישנו בכלל ברכה, יצאו כספים, דברי ר' שמעון. ר' אלעזר בן יעקב אומר: יצאו פרדות. ור' שמעון אומר: פרדות משביחין בגופן, ולכן יכול להעניק לו גם מפרדות, ור' אלעזר בן יעקב אומר: כספים יעשה בהן עסקה ויכולים להתרבות, אבל פרדות לא יכולים להתרבות ולכן לא מעניק לו מהפרדות.

הרמב"ם¹⁷⁸ פוסק: הענק תעניק לו מצאנו, מגורנך ומיקבך. צאן, גורן ויקב שיש בהן ברכה מחמת עצמן, הוא שחייב להעניק לו מהם, אבל כספים ובגדים אינו חייב ליתן לו מהם.

ה"כסף משנה" אומר, שהרמב"ם פוסק כר' שמעון, שמכספים אינו יכול להעניק לו כי דבריו מסתברים יותר. וה"משנה למלך" מקשה: הרי יש לנו כלל, שמשנת ר' אלעזר בן יעקב קב ונקי, כלומר, שתמיד סוברים כמותו, ומדוע פסק הרמב"ם כדעת ר' שמעון ולא כדעת ר' אלעזר בן יעקב.

ומתוך ה"משנה למלך", שהרמב"ם לשיטתו¹⁷⁹, שהכלל הזה שמשנת ר' אלעזר בן יעקב קב ונקי הוא רק במשנה, אבל בברייתא אין הכלל הזה, ואצלו המחלוקת בין ר' אלעזר בן יעקב ור' שמעון היא בברייתא, ולכן לא מוכרחים לפסוק כר' אלעזר בן יעקב, וכך יכול הרמב"ם לפסוק כר' שמעון שדבריו מסתברים יותר.

אבל רש"י, בפירושו על התורה מפרש, יצאו פרדות, שלא מעניקים לעבד מהם. משמע, שרש"י סובר שההלכה כמו ר' אלעזר בן יעקב, כיוון שרש"י סובר, שהכלל הזה, שמשנת ר' אלעזר בן יעקב קב ונקי, נאמר גם בברייתא. המהרי"ט כותב, שאם אין לו רק כספים או בגדים מחייבים אותו לתת מהם, ומה שהגמרא מיעטה את הכספים זה רק לעניין ברכה, שאם נתברך הבית, בכספים או בבגדים אינו חייב להוסיף לו על שלושים, אבל אם אין לו רק כספים או בגדים חייב להעניק לו מהם.

ה"משנה למלך" מקשה על המהרי"ט מדברי הרמב"ם, שהרמב"ם כתב את הדין שלא נותנים לו מהכספים ומהבגדים לפני שכותב כמה מעניקים לו, משמע שהוא ממעט את הכספים, אפילו מדין שלושים שלא נותנים לו מכספים, שאם נאמר שהרמב"ם סובר כמו המהרי"ט, היה צריך הרמב"ם להביא את הדין של מיעוט כספים בדין הברכה, שאם נתברך הבית בגללו מעניקים לו יותר, ובדין זה היה צריך לכתוב, שמוסיפים לו בכל הדברים, אבל לא מכספים, ומה שהרמב"ם הביא את הדין של כספים יחד עם עצם הדין של הענקה. משמע, שהוא סובר שממעטים את הכספים, אפילו מעיקר הדין של הענקה, שא"א להעניק לו מכספים.

למי נותנים את הענקה?

הגמרא בקידושין¹⁸⁰: "הענק תעניק לו", לו למה נאמר? ללמד שמעניק לו ולא לבעל חובו, שאם העבד היה חייב לאיזה אדם, אין נותנים לו את החוב אלא לעבד, שאף-על-פי שבכל מקום אם ראובן חייב לשמעון ושמעון חייב ללוי מוציאים מראובן ונותנים ללוי, מדין שעבודא דר' נתן, בהענקה לא עושים כך, כי יש פסוק מיוחד: הענק תעניק לו – ולא לבעל חובו. רש"י פירש, שאין האדון חייב

מחמישה-עשר סלעים, וגם ר' מאיר ור' יהודה נגד ר' שמעון שצריך פחות מחמישים, ולכן פוסק הרמב"ם כמו ר' יהודה. ה"משנה למלך" מקשה על ה"כסף משנה" מדוע צריך למצוא טעם מיוחד כדי לפסוק כר' יהודה, הרי יש לנו כלל בגמרא בעירובין¹⁷⁵: "אמר רבי יוחנן: כל מקום שחלקו ר' מאיר ור' יהודה הלכה כר' יהודה". ואע"פ שרב חלק על דין זה של ר' יוחנן ידוע, שההלכה היא כמו ר' יוחנן, אם כן, למה צריך ה"כסף משנה" לפסוק כר' יהודה? משום שהרוב כמותו, הרי יש כלל, שהלכה כר' יהודה במחלוקותיו עם ר' מאיר ור' שמעון.

רש"י בפירושו על התורה, בפרשת "כי תשא", בפסוק "ולא ייראו פניי ריקם" כתב, שהפסוק הזה מופנה להענקה של עבד עברי, וזה כמו ר' מאיר, שאומר שאת דין הענקה של עבד לומדים מגזירה שווה ריקם – ריקם. וההלכה היא לא כר' מאיר, אם כן מדוע פסק הרש"י נגד ההלכה? עוד כתב רש"י בפרשת ראה: "מצאנו מגורנך ומיקבך" למדו רבותינו כמה נותן לו מכל מין ומין. וקשה על רש"י, כי רק ר' מאיר דורש את הדרשה מכל מין ומין, כלומר שריקים מתייחס לצאן לגורן וליקב, אבל לר' יהודה ור' שמעון מה שאנו לומדים גזירה שווה זה לא על כל מין ומין, אלא על הענקה בכללה. וזה קשה מאוד על רש"י, שבשני מקומות כתב נגד ההלכה כר' מאיר ולא כתב כר' יהודה שההלכה כמותו.

ומה שכתב הרמב"ם, שצריך להעניק לו "בין ממין אחד בין ממינים הרבה", זה כמו ר' יהודה, שלר' מאיר צריך לתת לו מכל מין ומין, אבל לר' יהודה צריך לתת לו שלושים סלעים, ולא חשוב אם השלושים ממין אחד או מכמה מינים.

עוד כותב שם הרמב"ם: "בין נתברך הבית בגללו ובין שלא נתברך הבית בגללו, חייב להעניק לו, שנאמר: הענק תעניק לו. מכל מקום ולמה נאמר 'אשר ברכך' תן לו הכל – לפי הברכה".

ר' אלעזר אומר דברים ככתבן – נתברך הבית בגללו – מעניקים לו, לא נתברך הבית בגללו – אין מעניקים לו. אם כן מה תלמוד לומר הענק תעניק לו? דיברה תורה בלשון בני-אדם. והרמב"ם פסק כמו חכמים, שסוברים שתמיד מעניקים לו בין אם נתברך הבית בגללו ובין אם לא נתברך הבית בגללו; אם נתברך הבית בגללו חייב להוסיף לו על שלושים, כמו שכתוב "אשר ברכך", שאם נתברך הבית בגללו חייב להוסיף לו. אבל רש"י לומד מפסוק אחר, שאם נתברך הבית בגללו חייב להוסיף לו, מהפסוק: "כי עבד היית בארץ מצרים", שהפסוק הזה נאמר בדין הענקה בדברים פרק ט"ו, ורש"י פירש אותו: וזכרת כי עבד היית במצרים, ואני הענקתי לך במצרים, שנאמר: "ויצאו ברכוש גדול", וגם הענקתי לך מבית הים. אף אתה, אם קנית עבד, תעניק לו ושנה לו.

ה"מנחת חינוך"¹⁷⁶ מביא את דברי רש"י אלו ומפרש, שכוונת רש"י, שאם נתברך הבית בגללו חייב להוסיף לו. וקשה, שהרי הגמרא למדה את הדין שצריך להוסיף לעבד מהמלה "אשר ברכך". וצריך לומר, שרש"י מפרש, שבאמת את הדין של תוספת לומדים מ"אשר ברכך", אבל הפסוק "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים" – הוא טעם המצווה.

להעניק לבעל חובו. משמע מדבריו, שאין חובה להעניק לבעל חוב, אבל אם האדון נתן את ההענקה לעבד יכול הבעל חוב לקחת את ההענקה מהעבד על חשבון חובו. אבל מדבריו הרמב"ם משמע, שבעל חוב לא יכול לגבות מן העבד את ההענקה, אפילו לאחר שההענקה הגיעה לידי העבד, שהרמב"ם אומר: "ענק עבד עברי לעצמו ואין בעל חוב גובה ממנו". וכן משמע מדברי הרמב"ם בפירושו המשניות שכתב: "ואין לבעל חוב שום זכות בהענקה ולא יגבה חובות מזה, משום שהתורה זיכתה לו לעבד ואין לבעל חוב שיעבוד על הנכסים". וגם המהרי"ט דקדק מדברי הרמב"ם, בפירושו המשניות, שאפילו אם הגיע לעבד לא יתן את זה לבעל חובו. וה"משנה למלך" מקשה על הרמב"ם מהגמרא בקידושין, שהגמרא אומרת, שלר' אליעזר צריך את הפסוק "הענק תעניק לו" למעט, שמעניקים לו ולא לבעל חובו, ורבנן שדורשים מהמלה לו שמעניקים רק למכורוהו ב"ד ולא למוכר עצמו, מהיכן הם ידרשו שמעניקים לו ולא לבעל חובו, ומתוצאת הגמרא, שרבנן לא סוברים בכלל את הדין של ר' נתן, ולכן זה ברור, שנותנים לעבד ולא לבעל חובו. ואם נאמר כמו הרמב"ם, שאפילו אם הגיעה ההענקה לידי העבד אינו חייב לתת מזה לבעל חובו, מהיכן ילמדו את זה רבנן, הרי אין להם שום פסוק מיותר, אמנם הם לא סוברים כר' נתן, אבל כאן שזה בא לידי העבד אנו צריכים את הפסוק "הענק תעניק לו" למעט, שאפילו אם האדון כבר העניק לעבד וההענקה נמצאת אצל העבד, הבעל חוב של העבד לא יוכל לגבות ממנו. אבל רבנן דורשים מהפסוק "הענק תעניק לו" למעט מוכר עצמו, שלא מעניקים לו. ומהיכן ימעטו? אפילו בא לידי העבד שלא גובה ממנו הבעל חוב. אלא ודאי בין לר' אליעזר ובין לחכמים. אם הגיעה ההענקה לידי העבד ודאי חייב לתת לבעל חובו, כמו שמשמע מפירושו רש"י, ומחלוקת ר' אלעזר ורבנן היא במקרה שעדיין לא העניק האדון לעבד, שר' אליעזר ממעט מהפסוק "הענק תעניק לו", שאין לאדון כל זכות לתת לבעל חובו של העבד את ההענקה, וחכמים אומרים, שבין כהם לא סוברים את הדין של ר' נתן, ולכן לא צריך פסוק מיוחד לומר, שהאדון לא יוכל לתת את ההענקה לבעל חובו של העבד, ולכן הם דורשים מהפסוק "הענק תעניק לו", שאין לאדון כל זכות לתת לבעל חובו של העבד את ההענקה, וחכמים אומרים, שבין כהם לא סוברים את הדין של ר' נתן, ולכן לא צריך פסוק מיוחד לומר, שהאדון לא יוכל לתת את ההענקה לבעל חובו של העבד, ולכן הם דורשים מהפסוק "הענק תעניק לו", שמעניקים רק למכורוהו ב"ד ולא למוכר עצמו. וגם יש להקשות להלכה שפוסקים כשעבודא דר"נ וגם פוסקים למעט מוכר עצמו ובע"ח.

וה"משנה למלך" מיישב את דברי הרמב"ם ואומר, שמה שאמרו חכמים שהפסוק "הענק תעניק לו" ממעט מוכר עצמו שלא מעניקים לו ולא מעטו בעל חוב, משום שהם סוברים שהענקה זה מדין צדקה. ולמדנו בתוספתא – מעשר עני אין משלמים בו חובות, והוא הדין גם בצדקה שלא משלמים חובות, וגם המרדכי בבבא בתרא כותב, שאם עני קיבל צדקה אינו חייב לשלם בזה חובות. ולפי זה ניחא מה שפירש הרמב"ם בפירושו המשנה, שאפילו אם הגיעה ההענקה לידי העבד אינו חייב לתת מזה לבעל חובו, מפני שזו צדקה. ומהפסוק "לו" ממעט מוכר עצמו. תירוץ זה שהענקה הווי כצדקה מוכרחים לומר בדעת הרמב"ם. אך יש להוסיף עוד ארבעה תירוצים אלו:

1. לשיטת רבינו נתנאל בתוס' ד"ה "ואידך" יש לומר, שבעלמא הלכה כר' נתן במלווה, אך בשכירות אין הלכה כמותו, ואיתר "לו" למעט מוכר עצמו.
2. שיטת הריטב"א, שלמסקנה לא נלמד גזירה שווה דשכיר-שכיר וא"כ אין צורך למעט מוכר עצמו מהענקה, ודרשינן "לו" – ולא לבעל חובו.
3. רש"י פירש, דטעם הענקה הוא השפחה הכנענית שיכול למסור לו (כי משנה שכר שכיר עבדך), ובהמשך הסוגיה מיעטנו מוכר עצמו משפחה כנענית וא"כ אין להעניק לו. ואיתר הפסוק למדרש לו – ולא לבעל חובו.
4. עיין בגרסת הגר"א על הדף דתרי לו כתוב בתורה, ולפי זה חד "לו" דרשינן, למעט בעל חוב והשני למעט מוכר עצמו ויורשים אין למעט דשכיר קרייה רחמנא.

מקורות:

1. שמות כ"ב. 2. הרמב"ם הלכות גניבה פרק ג' הלכה י"ב. 3. קידושין י"ח ע"א. 4. מנחת חינוך מצווה מ"ב. 5. חושן משפט סימן פ"ג, ס"ב. 6. קידושין י"ח ע"א. 7. בבא קמא ע"ד ע"ב. 8. הלכות גניבה פרק ג' הלכה ג'. 9. בבא מציעא צ"א ע"א. 10. הלכות גניבה פרק ג' הלכה י"ג. 11. פרשת משפטים. 12. הלכות גזילה פ"ט ה"א. 13. ב' ע"ב. 14. הלכות עבדים פרק א' הלכה א'. 15. פרק כ' הלכה ח'. 16. מצווה מ"ב. 17. כ"ג ע"א. 18. הלכות גניבה פרק ג' הלכה י"ב. 19. הלכות עבדים פרק ד' הלכה א'. 20. ביכורים פרק ב' דין ב'. 21. פ"א ע"א. 22. ע"א ע"א. 23. הלכות עבדים פרק א' הלכה ב'. 24. י"ד ע"ב. 25. ויקרא כ"ה, נ"א. 26. שמות כ"א, ח'. 27. דברים ט"ו, י"ב. 28. ויקרא כ"ה, ל"ט. 29. דברים ט"ו, י"ח. 30. ויקרא כ"ד, מ"ז. 31. הלכות עבדים פרק ב' הלכה א'. 32. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ג'. 33. הלכות עבדים פרק ב' הלכה א'. 34. דף ט"ז ע"א. 35. ויקרא כ"ה, נ"א. 36. שמות כ"א, ז'. 37. ויקרא כ"ה, כ"ו. 38. מצווה מ"ב. 39. הלכות עבדים פרק ה' הלכה א'. 40. כ"ב ע"ב. 41. ט"ז ע"א. 42. קידושין י"ח ע"א. 43. הלכות גניבה פרק ג' הלכה ט"ו. 44. הלכות גניבה פרק ג' הלכה ט"ו. 45. קידושין פרק כ"ד ב"ים של שלמה". 46. הלכות גניבה פרק ג' הלכה י"ד. 47. י"ח ע"א. 48. בהגהות הגר"א על הגמרא בקידושין י"ח ע"א. 49. הלכות גניבה פרק ג' הלכה ט"ו. 50. מצווה מ"ב. 51. הלכות עבדים פרק א' הלכה ג'. 52. ע"א ע"א. 53. הלכות עבדים פרק א' הלכה ב'. 54. סימן כ"ב סעיף ח'. 55. הלכות עבדים פרק ט' הלכה ו'. 56. הלכות גניבה פרק א' הלכה ח'. 57. חושן משפט סימן צ"ה. 58. סימן קל"ה. 59. הלכות עבדים פרק ג' הלכה א'. 60. דף כ"ב ע"א. 61. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ב'. 62. שמות פרק כ"א פסוק ד'. 63. הלכות איסורי ביאה פרק י"ב הלכות י"א, י"ב. 64. כ"ג, י"ח. 65. הלכות אישות פרק א' הלכה ד'. 66. שולחן ערוך, אבן העזר, סימן ט"ז סעיף ג'. 67. ס"ק ו'. 68. אבן העזר סימן ד' ס"ק י"ט. 69. יורה דעה סימן קצ"ו. 70. ס"ט ע"א. 71. דברים כ"ג, י"ח. 72. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ג'. 73. כ"ח ע"א. 74. במדבר ל"ה. 75. ט"ו ע"א. 76. ל' ע"ב. 77. תמורה כ"ט ע"א. 78. תמורה ל' ע"א. 79. סימן קפ"ח. 80. כ"א, ד'. 81. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ג'. 82. שמות כ"א, ג'. 83. כ', ע"א. 84. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ד'. 85. שמות כ', כ"ב. 86. שמות כ"ב, כ"ד. 87. ויקרא ב', י"ד. 88. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ד'. 89. כ' ע"א. 90. קרבן חגיגה סימן ג' נ"א. 91. ל' ע"א. 92. גיטין מ"א ע"ב, בתוס' ד"ה: "לא תוהו בראה". 93. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ה'. 94. הלכות עבדים פרק ב' הלכה י"ב. 95. ט"ז ע"ב. 96. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ד'. 97. מצוות עשה סימן פ"ה. 98. י"ז ע"א. 99. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ה'. 100. חושן משפט סימן של"ג, ס"ק כ"ה. 101. חושן משפט סימן של"ג, ס"ק כ"ה. 102. י"ז ע"א. 103. כ"ה, מ"א. 104. ט"ו ע"א. 105. ויקרא כ"ה, ט'. 106. ויקרא כ"ה, י'. 107. הלכות שמיטה ויובלות פרק י"א הלכה י"ד, י"ג. 108. ט' ע"ב. 109. דברים ט"ו, י"ב. 110. הלכות עבדים פרק ב' הלכה י"ב. 111. ע"א ע"א. 112. ט"ז ע"א. 113. קידושין ט"ז ע"ב. 114. ויקרא כ"ה, מ"ט. 115. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ז'. 116. כ"א ע"א. 117. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ט'. 118. כ' ע"א. 119. ח' ע"א. 120. קידושין י"ח ע"א. 121. ט"ז ע"ב. 122. קניין מעות סימן ה'. 123.

סימן ק"ד. 124. ט"ז ע"א. 125. הלכות עבדים פ"ב הלכה י"א. 126. קידושין ט"ז ע"א, תוס' ד"ה: "לימא ליה באפי תרי זיל". 127. ל"ח ע"א. 128. הלכות עבדים פרק ב' הלכה א'. 129. קידושין ח' ע"א, תוס' ד"ה: "ומאי ניהו". 130. בדף ל"ז ובדף מ'. 131. כ"א, ה'. 132. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"א. 133. כ"ב ע"א. 134. ויקרא ט"ז, י"א. 135. י"ג ע"א. 136. כ"ב ע"א. 137. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י'. 138. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ט'. 139. כ"א, ו'. 140. ט"ז ע"א. 141. כ"א ע"ב. 142. הלכות ביאת המקדש פרק ז' הלכה ג'. 143. כ"ב ע"ב. 144. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ח'. 145. במצוות עשה סימן פ"ג. 146. סימן צ"ד. 147. קידושין כ"א ע"א. 148. ויקרא כ"ה, מ"ו. 149. דברים ט"ו, ט"ו. 150. כ' ע"ב. 151. ט"ו ע"א. 152. כ"ה, י'. 153. י"ז ע"ב. 154. כ"א, ו'. 155. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ו'. 156. י"ד ע"ב. 157. ט"ו, י"ב. 158. ט"ז ע"ב. 159. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"ד, ט"ו. 160. מצווה תפ"ב. 161. מצווה תפ"ב. 162. הלכות עבדים פרק ג' הלכות י"ד, ט"ו. 163. קמ"א ע"א. 164. פרק י"ט הלכה ד', אות ק"ס. 165. ק"י ע"ב. 166. ח' ע"ב. 167. שער נ"א. 168. י"ז ע"א. 169. שמות ל"ד, כ'. 170. דברים ט"ו, י"ג. 171. שמות כ"ג, ל"ב. 172. דברים ט"ו, י"ד. 173. ויקרא כ"ה, ח'. 174. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"ד. 175. מ"ו ע"ב. 176. מצווה תפ"ב. 177. י"ז ע"א. 178. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"ד. 179. רמב"ם, כסף משנה הלכות בית הבחירה, פרק ב' הלכה י"ח. 180. ט"ו ע"א.

לעבד ויוכל לשאת שפחה, ומתוך התוס', שאסור לו למכור את עצמו לעבד עברי, כמו שאומרת הגמ' בקידושין: "כי לי בני ישראל עבדים ולא עבדים לעבדים". מדברי התוס' משמע, שאפילו אם האדם רוצה לעשות מצווה על ידי שמוכר עצמו גם אסור לו למכור עצמו.

ודווקא ישראל יכול למכור את עצמו בזמן שאין לו מה לאכול, אבל גר-צדק, אע"פ שאין לו מה לאכול בכל זאת אסור לו למכור את עצמו, כיוון שבפסוק כתוב: "ושב אל משפחתו" וגר אין לו משפחה.

עוד פוסק הרמב"ם: "אין האשה מוכרת את עצמה" ויש לו מקור מהמכילתא. אבל הרמב"ן סובר, שהאשה יכולה למכור את עצמה. ולפי"ז ה"ה טומטום ואנדרוגינוס [עיין למעלה עמוד 26].

וה"משנה למלך" מביא ראייה לדברי הרמב"ן, שאשה יכולה למכור את עצמה, מהגמ' בבא מציעא: "אין הגר נקנה בעבד עברי ואין האשה והגר קונים עבד עברי". אשה לא קונה בי זה לא דרך העולם וגר לא קונה, כי כל מי שאינו נמכר בעבד לא יכול לקנות עבד. ואפשר לדייק ממה שהגמרא לא כתבה ביחד: אין האשה והגר נקנים וגם לא קונים עבד עברי משמע שדינם לא שווה, שהאשה יכולה להימכר בעבד ואילו הגר אינו יכול להימכר בעבד עברי. ועוד ראייה ממה שהגמרא לא נתנה טעם באשה שלא קונה עבד, כיוון שלא נמכרת, כמו שאומרים את הטעם הזה גר, משמע שהאשה, אע"פ שהיא לא יכולה לקנות עבד, היא יכולה למכור את עצמה.

לכאורה יש להקשות על הרמב"ן מגמ' גיטין ס"ד ע"ב: "ומזכה להם ע"י עבדו ושפחתו העבריים", ומקשה הגמ': "האי שפחה היכי דמי? אי דאתאי שתי שערות, מאי? בעיא גביה". ע"כ. ולפי הרמב"ן משכחת לה במוכרת עצמה. ועיין תוס' ב"מ י"ב ע"ב ד"ה: מאי בעיא גביה, ובספר "מצפה איתן" בגיטין ס"ה ע"א.

מוכר עצמו במה נקנה ולכמה זמן?

המוכר עצמו נקנה בכסף, בשווה כסף ובשטר. הרמב"ם פוסק⁶, שמוכר עצמו יכול למכור את עצמו ליותר משש.

וה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם מהברייתא בקידושין: "המוכר עצמו נמכר לשש ויותר על שש מכרוהו בי"ד אינו נמכר אלא לשש". ומפרש טעמא בגמרא, שיכול למכור עצמו יותר משש כיוון שכתוב במכרוהו בי"ד: "ועבדך שש שנים". למה נאמר ועבדך, לומר לך שדווקא מכרוהו בי"ד עובד שש ולא מוכר עצמו. אמנם, ר' אליעזר חולק ואומר, שגם מוכר עצמו אינו נמכר אלא לשש, אך הרמב"ם פוסק כמו ת"ק.

ה"משנה למלך" חוקר אם מכר את עצמו בסתם, ולא פירש לכמה זמן מוכר את עצמו – האם יעבדו רק שש או יתחייב לעבד עד היוכל. ומביא ראייה מדברי רש"י: "המוכר עצמו נמכר לשש ויתר על שש" ורש"י מפרש מה הכוונה ויתר על שש, שאם התנה להימכר לעשר שנים, שעובד עשר שנים. ממה שכתב רש"י בפירושו על "ויתר משש", אם התנה לעבדו יותר משש, משמע שאם לא התנה אלא נמכר בסתם, שאינו עובד אלא שש שנים, לכן בחלק הראשון שנמכר לשש לא כתוב שהתנה שום דבר, משמע שאפילו התנה – עובד רק שש שנים.

וה"משנה למלך" מביא ראייה לרש"י ממה שאמרה הגמרא: מוכר עצמו נמכר לשש ויתר על שש. למה צריכה

דין מוכר עצמו לישראל

מי יכול למכור עצמו?

הרמב"ם פוסק⁷: "מוכר עצמו כיצד? זה ישראל, שהעני ביותר נתנה לו תורה רשות למכור את עצמו, שנאמר: 'כי ימוך אחיך עמך ונמכר לך' ואינו רשאי למכור את עצמו ולהצניע את דמיו או לקנות בהם סחורה או ליתנם לבעל חובו, אלא אם כן צריך לאוכלם בלבד, ואין אדם רשאי למכור את עצמו עד שלא יישאר לו כלום ואפילו כסות לא נותר לו, אח"כ ימכור את עצמו".

וה"כסף משנה" מביא מקור לרמב"ם, שאסור לאדם למכור את עצמו אלא לצורך אכילה, מ"תורת כהנים" בפרשת בהר סיני: "מנין שאין אדם רשאי למכור עצמו ולהניח באפונדתו או ליקח לו בהמה או בית, ת"ל: 'וכי ימוך אחיך ונמכר לך'. הא אינו נמכר לך, אלא אם כן העני". וה"מנחת חינוך" במצווה מ"ב הסתפק לפי דברי הרמב"ם, שאמר שאין יכול למכור את עצמו אלא אם כן העני; האם במקרה שמכר את עצמו מכירתו תהיה בת תוקף או שגם בדיעבד אינו יכול למכור את עצמו. ומסיק ה"מנחת חינוך" שגם בדיעבד אינו יכול למכור את עצמו, כי בפסוק כתוב "כי לי בני ישראל עבדים" עבדי הם ושטרם של הקב"ה קודם, אלא התורה נתנה לו רשות למכור עצמו בזמן שהעני, אבל אם לא העני – אין מכירתו מכירה.

ויש דין דומה לדין זה בדין יוכל בהלכות שמיטה, שאם אדם אמר לחברו: הריני מוכר לך את אחוזתי לעולם ואפילו אם יחול יוכל אינך צריך להחזיר לי את האדמה, אין מכירתו מכירה מכיוון שהאריך שייכת להקב"ה.

עוד מדייק ה"מנחת חינוך" מדברי הרמב"ם שכתב, שאין לו רשות למכור את עצמו אלא לצורך אכילה. משמע מדבריו, שלצורך דבר אחר אינו יכול למכור את עצמו ואפילו לדבר מצווה, כגון שצריך את הכסף כדי לישא אשה. וכן משמע מהתוס' בבבא בתרא², שהקשו התוס' על חצי עבד וחצי בן-חורין שאסור לו לשאת בת-חורין משום צד עבדות שבו, ואסור לו לשאת שפחה משום צד חורין שבו ולכן הוא אסור בכל אשה. והקשו בתוס', שימכור את עצמו

הגמרא לומר שנמכר לשש? הרי אם נמכר ליותר משש כל שכן שנמכר גם לשש, אלא ודאי משמיעה לנו הגמרא, שאם נמכר בסתם נמכר לשש, ואם התנה – נמכר ליותר משש. וה"מנחת חינוך"⁹ כותב, 'שגם דעת הרמב"ם כמו רש"י, שאם מכר את עצמו בסתם אינו עובד אלא שש שנים, ממה שכתב הרמב"ם: "אחד המוכר עצמו ואחד שמכרוהו ב"ד וברח חייב להשלים שש". משמע מזה, שהרמב"ם כלל את מוכר עצמו יחד עם מכרוהו ב"ד, שגם מוכר עצמו בסתם אינו עובד אלא שש, כמו במכרוהו ב"ד, שהמכירה היא לשש.

אולם דעת הריטב"א היא, שאם מכר את עצמו בסתם עובד עד היוכל ולא יוצא בשש.

ה"מנחת חינוך" מסתפק האם יכול למכור את עצמו לפחות משש שנים, כי הרמב"ם כותב: "מוכר עצמו יכול למכור עצמו לעשר שנים" ולא כתב אם יכול למכור את עצמו לפחות משש שנים, אבל בריטב"א כתב במפורש, שמוכר עצמו יכול למכור את עצמו גם לפחות משש שנים. כלומר, הכל תלוי ברצונו של העבד, אם רוצה נמכר לפחות משש ואם רוצה – נמכר ליותר משש.

והמהרי"ט דף ל"ט מביא את דברי הריטב"א הנ"ל ושואל, שאם נאמר שיכול למכור את עצמו לפחות משש, זה לא נקרא עבדות אלא שכירות, ואין הבדל בינו לבין שכיר פשוט.

וה"משנה למלך" אומר, שהבעיה הזאת אם יכול העבד למכור את עצמו לפחות משש שנים זו מחלוקת בירושלמי: אית תני נמכר בפחות משש ולא יותר על שש, ואית תנא אינו נמכר לא פחות משש ולא יותר משש אלא לשש. ומוכרחים לומר, שהברייתא הזאת מדברת במוכר עצמו, שאם היא נאמרה במכרוהו ב"ד מדוע נאמר שאם גניבו חמש מאות ושווה אלף אינו נמכר, נמכר אותו לחצי, אלא ודאי שמחלוקת זו שנויה לגבי מוכר עצמו, שאחד סובר שנמכר לפחות משש ואחד סובר שלא נמכר לפחות משש.

ההבדלים בין מוכר עצמו למכרוהו ב"ד

הרמב"ם פוסק¹⁰: מה בין מוכר עצמו לבין שמכרוהו ב"ד, מוכר עצמו אין מעניקים לו ומכרוהו ב"ד מעניקים לו. מוכר עצמו נמכר לשש ויותר על שש, מכרוהו ב"ד אינו נמכר אלא לשש. מוכר עצמו אסור בשפחה כנענית, מכרוהו ב"ד מותר בשפחה כנענית. מוכר עצמו אינו נרצע ומכרוהו ב"ד – נרצע.

ה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם מהברייתא בקידושין¹¹: מוסר עצמו אינו נרצע ממה שכתוב במכרוהו ב"ד¹²: "ורצע אדוניו את אוזנו במרצע ועבדו לעולם". אוזנו של מכרוהו ב"ד ולא אוזנו של מוכר עצמו. ומוכר עצמו אין רבו מוסר לו שפחה כנענית ממה שכתוב במכרוהו ב"ד¹³: "אם אדוניו יתן לו אשה", למה נאמר לו, ואומרת הגמרא שזה בא לומר: לו ולא למוכר עצמו, שאין מוסרים לו שפחה כנענית.

והריטב"א בחידושיו כתב, שמה שאנחנו ממעטים מוכר עצמו, שאין רבו מוסר לו שפחה כנענית, זה רק אם העבד אינו רוצה שפחה אז האדון אינו יכול לחייב אותו לישא שפחה, אבל אם העבד רוצה לשאת שפחה מותר לו. וגם מהתוס' בגיטין משמע, שאם המוכר עצמו רוצה לשאת שפחה מותר לו, שהמשנה בגיטין¹⁴ כתבה: מי שחציו עבד וחציו בן-חורין אינו יכול לשאת שפחה משום צד החורין שבו ואינו יכול לשאת בת-חורין משום צד עבדות

שבו. והתוס' בד"ה "לישא" מקשה: למה אין לו תקנה שימכור את עצמו לעבד ויכול לשאת שפחה, ואם נאמר שמוכר עצמו אסור לו לשאת שפחה כנענית מה יועיל לו שימכור את עצמו, אלא ודאי שהתוס' סוברים, שמה שמיעטה הגמרא מוכר עצמו, שלא יכול לקחת שפחה כנענית, זה רק שרבו לא יכול לחייבו, אבל אם הוא רוצה – מותר לו לקחת שפחה כנענית.

אולם הרמב"ם כותב¹⁵: "המוכר עצמו אסור בשפחה כנענית כשאר כל ישראל" ומה שהגמרא אומרת שמוכר עצמו אינו יכול לקחת שפחה כנענית, זה אפילו אם העבד רוצה בשפחה כנענית.

הגמרא אומרת בקידושין¹⁶: מוכר עצמו אין מעניקים לו, מכרוהו ב"ד מעניקים לו דכתיב "הענק תעניק לו" – לו ולא למוכר עצמו, דברי ת"ק. ור' אליעזר אומר: לו ולא לבעל חובו, אבל מוכר עצמו – מעניקים לו. ות"ק בעלמא לא סובר כר' נתן שאומר, שאם אדם חייב כסף לחבירו וחברו חייב כסף לאדם שלישי, מוציאים מהראשון ונותנים לשלישי, ולכן ת"ק סובר, שהפסוק לו ממעט, שלא מעניקים למוכר עצמו.

הרמב"ם פוסק כמו ת"ק שאומר, שלא מעניקים למוכר עצמו.

וה"משנה למלך" מקשה על הרמב"ם, שסותר את דבריו, שבהלכות עבדים פסק כמו חכמים שאומרים, שמוכר עצמו אין מעניקים לו והם לא סוברים את הדין של שעבודא דר' נתן, ואילו בהלכות מלווה ולווה פסק הרמב"ם כמו ר' נתן, שמוציאים מהראשון ונותנים לשלישי. ואין לתרץ את דברי הרמב"ם כמו שמחלק רבנו נתנאל בתוס' בקידושין¹⁷, שיש הבדל בין שכירות להלוואה: שבשכירות אין מוציאים מזה ונותנים לזה, אבל בהלוואה מוציאים מזה ונותנים לזה; שאם הרמב"ם סובר כמו רבנו נתנאל היה לו לחלק בין מלווה לשכירות, ומזה שהרמב"ם לא חלק, משמע שתמיד סוברים את הדין של שעבודא דר' נתן ומוציאים מזה ונותנים לזה.

וה"משנה למלך" מתרץ, שחכמים שממעטים ממלת "לו" שלא מעניקים למוכר עצמו ואינם ממעטים את בעל חובו, זה לא בגלל שהם לא סוברים את הדין של ר' נתן, אלא שהם סוברים שהענקה זה מדין צדקה, ואם אדם קיבל צדקה אינו חייב לשלם מזה חוב לבעל חובו. ויש לזה ראייה מהתוספתא מעשר שני שנאמר שם, שאין משלמים בו את החוב והוא הדין צדקה, שאין נותנים אותה לבעל חוב, וכמו שכתב המרדכי בפרק ראשון בבבא בתרא, וכיוון שהענקה זה כמו צדקה לא צריך למעט מהפסוק, שלא נותנים לבעל חובו, וכך יכולים חכמים למעט מהפסוק, שלא מעניקים למוכר עצמו. ועיין עוד ארבעה תירוצים בסוף הפרק "למי נותנים את הענקה".

אבל התוס' בקידושין¹⁸ פוסקים כר' אליעזר, שאומר שמוכר עצמו גם מעניקים לו. והמהרי"ט מקשה על התוס' ממשנה בסוטה פרק היה נוטל דף מ"ה ע"א: מה בין איש לאשה? האיש נמכר בגניבתו אבל האשה אינה נמכרת בגניבתה. ולמה לא נאמר במשנה האיש נרצע ואין האשה נרצעת, אלא ודאי המשנה סוברת כמו ת"ק, שאומר מוכר עצמו אינו נרצע ורק מכרוהו ב"ד נרצע, ולכן לא נאמר במשנה הבדלים בין איש לאשה ברציעה, שגם באיש עצמו יש מקרים שנרצע ויש מקרים שלא נרצע. וכיוון שראינו שסתם משנה כמו ת"ק, א"כ למה פסקו התוס' כמו ר' אליעזר שאומר, שגם מוכר עצמו נרצע ומעניקים לו, הרי חכמים סוברים שמוכר עצמו אינו נרצע ואין מעניקים לו.

דין יציאות מוכר עצמו

מוכר עצמו יוצא בחמש יציאות:

א. אם מכר את עצמו בסתם, בלי לנקוב לכמה זמן הוא נמכר, לפי דברי רש"י, יוצא בשש, וכך משמע מהרמב"ם, כפי שהזכרנו לעיל. אולם לפי דברי הריקב"א, אם מכר עצמו בסתם יוצא ביוכל ולא בשש שנים, ואם מכר את עצמו לעשר שנים, כשמגיע עשר שנים, הרי הוא יוצא. ב. אם מכר את עצמו ופגע בו היובל יוצא ביוכל, כי בפסוק בויקרא¹⁹ כתוב: "וכי ימוך אחיך ונמכר לך עד שנת היובל יעבוד עמך", ואפילו מכר עצמו לעשר שנים ופגע בו יובל, יוצא לחירות. כך מובא ברמב"ם²⁰: "הרי שמכר עצמו לעשר שנים ופגע בו יובל, אפילו אחרי שנה הרי זה יוצא ביוכל, שנאמר עד שנת היובל יעבוד עמך".

והמנחת חינוך²¹ שואל על דברי הרמב"ם שאמר, שאפילו מוכר עצמו לעשר שנים ופגע בו יובל יוצא, מאיפה הוא לוקח דין זה? ומה שאומר הפסוק: "עד שנת היובל יעבוד עמך", זה רק אם מכר את עצמו בסתם ופגע בו יובל או אם מכר עצמו לשש שנים ופגע בו יובל בתוך שש, שאז היובל מוציאו. אבל אם מכר עצמו לעשר שנים שזמן מכירתו ידוע מראש וזה ידוע שבעוד חמש שנים יפגע היובל, אז זה כאילו מותנה שמכירתו תהיה לעשר שנים ואינו יוצא ביוכל.

ויש דין דומה לזה בשמיטה שהרמב"ם כותב, שהמוכר שדהו לשישים שנה אין היובל מוציאה. וגם כאן במוכר עצמו נאמר, שהיובל מוציאו רק אם מכר עצמו לסתם או לשש שנים ופגע בו יובל, אבל אם מכר עצמו לעשר שנים ופגע בו יובל, בתוך השנים הללו, לא יוצא ביוכל. אם כך מניין לו להרמב"ם לחלק בין מוכר שדה למכר עצמו? ג. יוצא בגירעון כסף. אם יש לו כסף יוצא בעל כורחו של האדון. הכסף של גירעון הכסף צריך שיהיה שלו ולא שילוה ויצא. כך פוסק הרמב"ם²²: "הנמכר לישראל אין הקרובים פוידים אותו ואין לוה וגואל ואינו נגאל לחצאין, אלא כיצד דינו? אם השיגה ידו ליתן כפי השנים הנותרות נותן ויוצא ואם לאו – לא יוצא".

מקורו של הרמב"ם מהגמרא בקידושין²³, שהגמרא הסתפקה הנמכר לישראל נגאל ע"י קרובים או לא. והגמרא אומרת, שלרבי זה ברור שהנמכר לישראל אינו נגאל על ידי קרובים, רק הספק הוא אליבא דרבנן. והרמב"ם פסק כמו רבי, אבל הסמ"ג²⁴ כותב: הנמכר לישראל. יש בעיה בגמרא: אם יכול להיגאל על ידי קרובים והבעיה הזאת לא נפשטה בגמרא.

ד. יוצא בשטר שחרור. אם האדון יתן לו שטר שחרור יוצא לחירות. ומקור לזה מהגמרא בקידושין²⁵: "תנא ויוצא בשטר" והגמרא לא חלקה בין מוכר עצמו למכרוהו ב"ד, משמע ששניהם יוצאים בשטר שחרור.

ה. יוצא במיתת האדון. אם מת האדון ואין לו בן רק בנות או אחים אינו עובד אותם אלא יוצא לחירות. ואם רבו היה גר-צדק והניח בן, אינו עובד אותו, כמו במכרוהו ב"ד, שנמכר לגר צדק ומת האדון אינו עובד את הבן, כך גם מוכר עצמו לגר-צדק ומת רבו אינו עובד את הבן. כך כתב ה"מנחת חינוך"²⁶.

מקורות:

1. הלכות עבדים פרק א' הלכה א'. 2. י"ג ע"א ד"ה: "כופין". 3. ויקרא כ"ה, מ"א. 4. הלכות עבדים פרק א' הלכה ב'. 5. ע"א ע"א. 6. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ג'. 7. י"ד ע"ב. 8. דברים ט"ו, י"ב. 9. מצווה מ"ב. 10. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"ב. 11. י"ד ע"ב. 12.

שמות כ"א, ו'. 13. שמות כ"א, ד'. 14. מ"א ע"א. 15. הלכות עבדים פרק ג' הלכה ג'. 16. י"ד ע"ב. 17. ט"ו ע"א בד"ה: "ואידך". 18. ט"ו ע"א בד"ה: "ואידך". 19. כ"ה, מ'. 20. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ג'. 21. מצווה מ"ב. 22. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ז'. 23. כ"א ע"א. 24. במצווה ער"ה. 25. ט"ו ע"א. 26. במצווה מ"ב.

מוכר עצמו לעכו"ם

חלות המכר

דינו של אדם הרוצה למכור את עצמו לעכו"ם מבואר בספר ויקרא¹: "וכי תשיג יד גר ותושב עמך ומך אחיך עמו ונמכר לגר תושב עמך או לעקר משפחת גר".

לכתחילה, אסור לישראל למכור את עצמו לעכו"ם, אבל בדיעבד המכר חל. כך פוסק הרמב"ם²: "המוכר עצמו אינו רשאי למכור עצמו לעכו"ם ואפילו לגר תושב ואם עבר ומכר עצמו אפילו לעכו"ם ואפילו לעבודת כוכבים עצמה, הרי זה מכור שנאמר או לעקר משפחת גר, לעקר – זה הנמכר לעבודת כוכבים עצמה".

במה העכו"ם יכול לקנות את העבד

ה"מנחת חינוך" מדקדק מדברי הרמב"ם שאמר³, שמכרוהו בית דין או מוכר עצמו נקנה בכסף ובשטר, ואח"כ כותב הרמב"ם: המוכר עצמו לעכו"ם ולא כתב במה הוא נמכר, משמע שהרמב"ם סובר שגם המוכר עצמו לעכו"ם נמכר בכסף ובשטר. אבל התוס' בקידושין⁴ כתבו, בשם ר"ת, שאין עבד עברי נקנה בשטר לעכו"ם אלא בכסף בלבד.

והנמכר לעכו"ם בסתם עובד עד היובל ואינו יוצא בשש, כך מבואר בגמרא שהפסוק אומר⁵: "אם לא יגאל באלה ויצא ביוכל", אמר רבי, שמהיתור של המלה "אלה" לומדים, שבאלה הוא נגאל ולא בשש, שהנמכר לעכו"ם אינו יוצא בשש וגם הרמב"ם פסק כמו רבי⁶: "המוכר עצמו לעכו"ם ולא נפדה אינו יוצא אלא ביוכל, שנאמר אם לא יגאל באלה ויצא ביוכל".

דין יציאות עבד עברי מהעכו"ם

המוכר עצמו לעכו"ם יכול לפדות את עצמו בכסף ולצאת לחופשי.

כך פוסק הרמב"ם⁷: "הנמכר לעכו"ם, מחשב הדמים לפי השנים הנשארות עד היובל, שנאמר: וחישב עם קונוה משנת הימכרו לו עד שנת היובל, כיצד? מכר עצמו במאה ונשאר ליובל משנת הימכרו עשר שנים מחשב על כל שנה שעבד וגורע ויוצא, ובזמן שגורע אינו גורע אלא בכסף ולא תבואה וכלים, שנאמר: 'בכסף ממכרו'. בכסף הוא נגאל מיד העכו"ם ואינו נגאל בשווה כסף".

וה"כסף משנה" מביא שני מקורות לדברי הרמב"ם: (א) מ"תורת כהנים" שנאמר שם: ת"ר, בכסף הוא נגאל ואינו נגאל בתבואה וכלים; (ב) מהירושלמי בפרק ראשון בקידושין כתוב: "והיה כסף ממכרו, בכסף הוא נגאל ואינו נגאל בשווה כסף". וה"לחם משנה" מקשה על הרמב"ם: הרי בגמרא בבלי בקידושין⁸ כתוב, שעבד עברי הנמכר לעכו"ם נגאל בשווה כסף, שכתוב שם: "תניא מכסף מקנתו – בכסף הוא נקנה ואינו נקנה בתבואה וכלים, האי תבואה וכלים היכי דמי? אילימא שלא נגאל בהם? הרי הפסוק אומר: כסף

ישיב! למה נאמר ישיב? לרבות, שווה כסף ככסף" משמע במפורש מהגמרא, שעבד עברי נגאל מהעכו"ם גם בשווה כסף. ואם כן מדוע סמך הרמב"ם על הגמרא בירושלמי ולא סמך על הבבלי? ואי אפשר לתרץ שרק עבד עברי הנמכר לישראל נגאל בשווה כסף, כי עצם הפסוק "כסף ישיב לבעליו" נאמר בנמכר לעכו"ם. ה"פני יהושע" מביא את קושיית ה"לחם משנה" על דברי הרמב"ם ומתיר שני תירושים. א. מה שהגמרא בבבלי אומרת, שעבד עברי הנמכר לעכו"ם נגאל גם בשווה כסף, זה רק אם בשעת הקנייה העכו"ם קנה את העבד בשווה כסף, ולכן הירושלמי אומר שלא יוצא בשווה כסף, כי במקרה של הירושלמי הוא נקנה בכסף ולכן לא יוצא בשווה כסף. וגם הרמב"ם מדבר, שנקנה בכסף ולכן הוא פוסק שאינו יכול לצאת בשווה כסף. אבל הגמרא בבבלי בקידושין מדברת שהוא נקנה בשווה כסף ולכן היא אומרת שיכול לפדות את עצמו גם בשווה כסף. ב. עוד מתיר "פני יהושע" את הרמב"ם, שמה שנאמר בירושלמי, שנפדה רק בכסף ולא בשווה כסף, מדובר שם שנמכר בסתם עד היובל, ולכן אינו נפדה בשווה כסף, כמו שאומר הפסוק "מכסף מקנתו". וגם הרמב"ם מדבר במקרה כזה שנמכר בסתם עד היובל, ולכן הוא פוסק שאינו נגאל בשווה כסף. אבל אם נמכר לשנים קצובות והוא רוצה לפדות את עצמו, אז יכול לתת אפילו שווה כסף ולצאת. והגמרא בבבלי בקידושין מדברת במקרה כזה, ולכן היא אומרת, שיכול לצאת גם בשווה כסף.

הגמרא בקידושין אומרת, אם רצה לפדות את עצמו והיה שווה בשעת המכירה מאה ובשעה שרוצה לפדות את עצמו עלה מחירו למאתיים, משלם רק לפי מאה ויוצא, כי הפסוק אומר: "מכסף מקנתו". ואם בשעת המכירה היה שווה מאתיים ובשעת היציאה היה שווה רק מאה, נותן לו רק לפי מאה ויוצא לחופשי, כי הפסוק אומר: "כפי שניו", הנותרות.

דין לווה וגואל לחצאין

במקרה שלעבד אין כסף והוא רוצה לפדות את עצמו, האם יכול ללוות ולפדות את עצמו, וכן האם הוא יכול לפדות את עצמו לחצאין? הרמב"ם פוסק¹⁰: "ויש לו לעבד ללוות ולגאול את עצמו וגם נפדה לחצאין".

וה"כסף משנה" מקשה על הרמב"ם, שמניין לו לפסוק שהעבד יכול ללוות ולגאול את עצמו, וכן שיכול לגאול את עצמו לחצאין, הרי הגמרא בקידושין נסתפקה בזה¹¹: דבעא רב הונא מרב ששת עבד עברי הנמכר לעכו"ם נגאל לחצאין או לא. ור' ששת פשט לו שאינו נגאל לחצאין, וגם בגמרא כתוב (כ"א ע"א) עבד עברי הנמכר לעכו"ם יוכיח שאינו לווה וגואל לחצאין: ואם כך איך פוסק הרמב"ם נגד ר' ששת ונגד פשט מהגמרא? שמשמע מהגמרא, שאינו לווה וגואל ואינו גואל לחצאין ואילו הרמב"ם פוסק שלווה וגואל וגואל לחצאין.

גם ה"לחם משנה" מקשה על הרמב"ם את קושיית ה"כסף משנה" ומוסיף עוד קושיה על הרמב"ם, שהרי קיימא לן שבתי ערי חומה אין לווה וגואל לחצאין, וכך פוסק הרמב"ם בהלכות שמיטה. ובגמרא משמע שדין בתי ערי חומה דומה לדין עבד עברי הנמכר לעכו"ם, ומניין לו להרמב"ם לחלק בין עבד הנמכר לעכו"ם לבין בתי ערי חומה.

ה"כסף משנה" וה"לחם משנה" השאירו את דברי הרמב"ם בצריך עיון. אולם הרש"ל, בספרו "ים שלמה",

מביא את קושייתם על הרמב"ם ומתיר, שהגמרא בקידושין הסתפקה אם עבד עברי נגאל לחצאין. ואמנם ר' ששת פשט שאינו נגאל, אבל אביי אומר בגמרא: "אם תמצא לומר עבד עברי לווה וגואל לחצאין" ויש לנו כלל, שכל מקום שאומרים "אם תמצא לומר" ההלכה היא כמו "האם תמצא לומר", ולכן הרמב"ם פוסק, שעבד עברי הנמכר לעכו"ם לווה וגואל לחצאין, פוסק כמו "האם תמצא לומר".

ואפשר לומר, שה"כסף משנה" וה"לחם משנה" לא סוברים את התירוץ הזה, כי מתי ההלכה היא כמו "האם תמצא לומר" רק אם הגמרא אמרה אותו, אבל אם אמרה אומר אותו – אין ההלכה כמותו. והיות שכאן אמר אביי את "האם תמצא לומר" אין ההלכה כמותו שנגאל לחצאין, ולכן הם מקשים על הרמב"ם מניין לו הדין שלווה וגואל לחצאין. ועיין בספר "אבן האזל", מה שהביא לתרץ בשם חתנו ר' אהרן קוטלר זצ"ל.

גאולת קרובים

עבד עברי הנמכר לעכו"ם יוצא גם בגאולת קרובים או בגאולת אחרים. כך פוסק הרמב"ם¹²: הנמכר לעכו"ם אם לא השיגה ידו לגאול, קרובין פודין אותו וקרוב קרוב קודם, שנאמר או דודו או בן דודו יגאלנו ובית דין כופין את קרוביו לפדותו, שלא יטמע בין הגויים. לא פדאוהו קרובים או שאין ידם משגת מצווה על כל אדם לפדותו. ובין שפדאוהו קרובים או כל אדם אחר מיד יוצא לחירות ואינו עובד אותם.

ומה שכתב הרמב"ם, שקרוב קרוב קודם, מקורו מהגמרא בקידושין¹³: אמר ר' נחמן: קרוב קרוב קודם. ואם הקרוב הראשון אין לו כסף לפדות ולשני יש אפשרות לפדותו, אומר ה"מנחת חינוך" שדין זה לא נלמד מדברי הרמב"ם, כי הרמב"ם אומר שאם לשניהם יש יכולת לפדותו או הראשון קודם לפדותו, אבל במקרה שלראשון אין אפשרות לפדותו ולשני יש אפשרות, האם החיוב יחול על השני או שנאמר, כיוון שיש אחד לפניו החיוב לא יחול על השני, אלא יישאר על הראשון.

אבל הרשב"א בחידושו על הסוגיה כתב, שאם הראשון אין לו יכולת לפדותו והשני יכול לפדותו, אז אין חיוב על השני כיוון שיש קרוב אחד קודם שהחיוב חל עליו ואין לו, והשני הוא כמו שאר ישראל, שאם רוצים לפדותו פודים אותו ומקיימים מצווה, אבל חיוב לפדותו אין על כל ישראל, וגם על השני אין חיוב לפדותו אלא מצווה בעלמא. ומה שפסק הרמב"ם, שאם קרוביו או אחרים פדו אותו מן העכו"ם הוא יוצא לחירות ואינו עובד אותם, מקורו מהגמרא בקידושין¹⁴ שיש שם מחלוקת בין ר' יוסי, ר' עקיבא ורבי. שר' יוסי פוסק, שאם קרוביו פודים אותו הוא יוצא לחירות ואם אחרים פודים אותו הוא עובד עבורם, ור' עקיבא פוסק, שאם קרוביו פודים אותו הוא עובד עבורם ואם אחרים פודים אותו הוא משתחרר; ורבי פוסק, שבין אם קרוביו פדו אותו ובין אם אחרים פדו אותו הוא יוצא לחירות והרמב"ם פוסק כמו רבי.

ומה שכתב הרמב"ם, שאם קרוביו של העבד לא פדו אותו מצווה על כל ישראל לפדותו, אומר ה"כסף משנה", שמקורו של הרמב"ם מהגמרא גיטין¹⁵: "תנו, המוכר עצמו ואת בניו לעכו"ם אין פודין אותו" והגמרא מוסיפה והוא שמכר ושנה ושילש משמע, אם לא מכר את עצמו מספר פעמים אלא פעם אחת מצווה על כל ישראל לפדותו.

בגאולות קרובים וגאולות אחרים יכולים לחייב את האדון אפילו אם הוא אינו רוצה, ויכולים לכופ אותו עד שיסכים.

מקורות:

1. כ"ה, מ"ז. 2. הלכות עבדים פרק א' הלכה ג'. 3. הלכות עבדים פרק ב' הלכות א', ו'. 4. י"ד ע"ב בד"ה: "הואיל". 5. ויקרא כ"ה, נ"א. 6. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ו'. 7. שם, הלכה ח'. 8. ח' ע"א. 9. ב' ע"א. 10. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ז'. 11. כ' ע"ב. 12. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ז'. 13. כ"א ע"ב. 14. ט"ו ע"ב. 15. מ"ו ע"ב.

דין אמה עבריה

הבת הנמכרת על ידי האב

נאמר בתורה בספר שמות פרשת משפטים¹ "כי ימכור איש את בתו לאמה", כלומר, התורה נתנה זכות לאב למכור את בתו לאמה. זכות זו ישנה לאב רק מיום הולדת הבת עד שתהיה בת שנים עשרה ותביא שתי שערות, אבל אחר שהגיעה הבת לגיל שנים עשרה, אין האב יכול למכרה, כי היא נקראת נערה ונערה אינה יכולה להימכר כמו שאומרת הגמרא בערכין²: "השתא מכורה יוצאת, שאינה מכורה לא כל שכן", כלומר, הגמרא לומדת דין זה מקל וחומר, ומה אמה שנמכרת בימי קטנותה כשנגיעה לגיל לשנים עשרה יוצאת לחירות, בוודאי זאת שהגיעה כבר לגיל שנים עשרה, שאינה יכולה להימכר.

ה"משנה למלך"³ מסתפק אם אדם מכר את בתו נערה, שהמכר לא חל, מה יהיה על המעות. האם יהיה חייב להחזיר את המעות לאדון, או שנאמר שהאדון ידע שהמכר לא חל ולכן המעות נחשבות למתנה.

ומדמה ה"משנה למלך" את דין זה למה שאומרת הגמרא בבבא מציעא⁴: המקדש את אחותו, שמואל אומר: מעות מתנה, כי אדם יודע שאין קידושין תופסין וגמר ונתן לשם מתנה ורב אומר: מעות חוזרות. ויש לדמות דין זה גם לדין אחר בבבא מציעא, שאם אדם הכיר בשדה שאינה שלו וקנה אותה ואח"כ בא הגזול והוציאה מהקונה, רב אומר מעות חוזרות ושמואל אומר מעות מתנה. ההלכה נפסקת במקדש אחותו, שמעות מתנה כמו שמואל, ובהכיר בה שאינה שלו נפסקה ההלכה כמו רב, שהמעות חוזרות. החלוקה הזו בפסק ההלכה נובע מהדין, שרק באחותו אומרים מעות מתנה, אבל באיש זר אומרים שהמעות חוזרות, כמו שכותב הרא"ש בבבא מציעא. ולכן, אם אדם מכר את בתו נערה, אפילו שהמכר יודע שנערה אינה נמכרת, חייב האב להחזיר לו את המעות כיוון שרק באחותו אומרים מעות מתנה. וה"משנה למלך" ממשיך ואומר, שהחילוק הזה בין איש זר לאחותו זה רק לדעת הרא"ש, אבל הרמב"ם שלא חלק בין אם קידש את אחותו או אם קידש אחת משאר העריות, שתמיד אומר שמואל מעות מתנה, כלומר, שהרמב"ם לא מחלק בין אחותו לאיש זר, אם כך שוב תחזור הבעיה במכר נערה, האם המעות חוזרות או שהמעות מתנה.

פושט ה"משנה למלך", שבמכר נערה חייב האב להחזיר את המעות לאדון, כמו בהכיר בה שאינה שלו שחייב להחזיר את המעות, ולא דומה לקידושין אם קידש אחת מהעריות, כיוון שבעריות אדם בוודאי יודע שהקידושין אינם חלים וגמר ונתן לשם מתנה, אבל במכר בתו, לא כל אדם יודע שמכר נערה לא חל ולכן המעות חוזרות. ובערכין

דף כ"ט יש מי שסובר, שמכר שדהו ביוכל מכורה ויוצאה ולא אומרים ק"ו ומה מכורה כבר יוצאה וכו'.

הרמב"ם פוסק⁵: "אין האב רשאי למכור את בתו, אלא א"כ העני ולא נשאר לו כלום, לא קרקע ולא מטלטלין ואפילו כסות שעליו ואף על פי כן כופין את האב לפדותה אחר שמכרה, משום פגם משפחה".

וה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם שלא יכול למכור את בתו אלא אם העני מגמרא קידושין⁶: "כמה קשה אבקה של שביעית? אדם נושא ונותן בפירות שביעית בסוף מוכר מטלטליו ושדותיו ואח"כ מוכר את בתו". משמע מכאן, שאסור לאדם למכור את בתו עד שלא נשאר לו שריד מנכסיו.

וה"מנחת חינוך"⁷ אומר, שאם לאב היו נכסים ומכר את בתו, ייתכן שהמכירה לא חלה כיוון שהתורה לא נתנה לו רשות למכור את בתו כאשר יש לו נכסים, ואם יש לו נכסים – אסור לו למכור את בתו.

התוס' רי"ד בקידושין⁸ כתב, שאדם יכול לתת את בתו במתנה כדי שתהיה אמה. משמע, שלמרות שלאב לא יצא כל טובת הנאה מהמכירה, מותר לו לתת את בתו לאמה. אך אפשר לומר, שמהתוס' רי"ד אין ראיה שיכול למכרה, אפילו שלא ירוויח מזה שום דבר, אלא מה שכתב שיכול לתת את בתו במתנה, זה כגון, שאין לאב כל נכסים והוא נותן אותה במתנה, כדי שיהיה לה כסות ומזון אצל בית אדונה, אבל באמת גם התוס' רי"ד סובר, שאם לאב יש אמצעים כדי לפרנס את בתו אסור לו למכור את בתו. מה שכתב הרמב"ם שכופין את האב לפדות את הבת, מקורו מהגמרא בקידושין⁹ "ומפדין אותה בעל כורחו" ומסקנת הגמרא שם – בעל כורחו של האב משום פגם משפחה.

וה"כסף משנה" מקשה על הרמב"ם מהגמרא באותו עניין שהגמרא שואלת: נכפינהו לבני משפחה משום פגם משפחה? כלומר, נכריח את קרובי העבד לפדותו משום פגם משפחה, ומתרתצת הגמרא: "הדר מזבין נפשיה", כלומר, לאחר שחרורו ילך וימכור את עצמו פעם שנייה ואין טעם שקרוביו יפדוהו. ושואלת הגמרא: גם אמה עבריה יחזור וימכור אותה אביה לאחר שחרורה, ואם כן מה הרווחנו בזה שמחייבים האב לפדותה? ומתרתצת הגמרא: הא קתני "אינה נמכרת ונשנית", כלומר, אמה עבריה אינה יכולה להימכר פעמיים כר' שמעון, ולכן מחייבים את האב לפדותה, אבל הרמב"ם, שפוסק שהאב יכול למכור את בתו גם פעמיים, איך הוא יכול היה לפסוק שמחייבים את האב לפדותה? הרי אלו שני פסקים נוגדים, כיוון שאם יכול למכרה פעמיים, אז הפדיון לא יועיל כיוון שלאחר הפדיון הוא יחזור וימכור אותה. ומתוך ה"כסף משנה" ואומר, שיש הבדל בין עבד עברי לבין אמה עבריה, כי בעבד עברי, שהחובה לפדותו מוטלת על כל בני המשפחה, העבד ילך וימכור עצמו פעם שנייה לאחר הפדיון, כי הוא לא מפסיד כלום במכירת עצמו. אבל באמה עבריה החובה לפדותה מוטלת על האב, ולכן, אין לחשוש שהאב ימכרנה פעם שנייה, כי הוא לא מרוויח כלום בכך שמוכר אותה, ולכן יכול הרמב"ם לפסוק, שהחובה לפדותה מוטלת על האב וגם לפסוק שאמה עבריה יכולה להימכר פעמיים.

עוד תירוצו מתוך ה"כסף משנה" את הסתירה ברמב"ם, שעבד יכול למכור את עצמו כאשר ירצה, אבל אמה עבריה האב אינו יכול למכרה, אלא אם העני, ואם העני אז יכול למכרה פעם שנייה, אבל אם הוא פודה אותה, סימן שיש לו

למי נמכרת אמה עבריה?

בגמרא קידושין¹⁹ יש מחלוקת בין רבי אליעזר לחכמים, אם אדם יכול למכור את בתו לקרוביו שלא שייך בהם דין ייעוד, כי הם קרובים של האמה. ר' אליעזר סובר, שאדם יכול למכור את בתו לקרוביו אפילו שלא שייך בהם דין ייעוד, כי הוא דורש את הפסוקים²⁰: "כי ימכור איש את בתו לאמה, לא תצא כצאת העבדים, אם רעה בעיני אדוניה, אשר לא יעדה והפדה לעם נוכרי, לא ימשול למוכרה בבגדו בה", אם רעה בעיני אדוניה – הכוונה שרעה בנישואיה, כלומר, שאסורה לו ויכול למוכרה לפסולים, כגון, אלמנה לכהן, ומהפסוק: "כי ימכור איש את בתו לאמה" הוא לומד, שפעמים אינו מוכרה אלא לאמה, כגון, שהקונה קרוב של האמה עם כל זאת המכירה חלה, כלומר, מכירת אמה ישנה גם אם אין אפשרות ליעד וזה לא מעכב את המכירה, ואין אומרים אם אין ייעוד אז אין מכירה.

וחכמים אומרים, שאם מכר אותה לפסולים או המכר חל, והם דורשים זאת מהפסוק: "כי ימכור איש את בתו לאמה", שפעמים אין מוכרה אלא לאמה, אבל אם מכרה לקרוביו אין המכר חל, כי לא שייך בה צד ייעוד. כי חכמים סוברים, שמכר אמה עבריה תלוי בייעוד, אם יכול לייעד המכר חל, ואם אינו יכול לייעד – אז המכר אינו חל, אבל אם מוכרה לפסולים כיוון שהקידושין תופסים בחייבי לאווין המכר חל.

הרמב"ם²¹ פוסק כמו חכמים: "אין אמה עבריה נמכרת אלא למי שיש לה עליו או לבנו קידושין, כדי שתהא ראויה לייעוד. כיצד מוכר אדם את בתו לאביו, אע"פ שאין האדון יכול לייעדה לו ראויה היא לבנו, שהרי האמה בת אחיו, אבל אינו יכול למכור את בתו לבנו מפני שאינה ראויה לאדון, שהרי היא אחותו ולא לבנו מפני שהיא אחות אביו". כך פוסק הרמב"ם באותו פרק: "יש לאדם למכור בתו לפסולין, כגון, אלמנה לכהן גדול גרושה וחלוצה לכהן הדיוט, שאע"פ שהן בלאו, קידושין תופסין בהן".

מה שאומר הרמב"ם, שיכול למוכרה לקרוביו אם שייך בהם צד ייעוד, כגון, אם מכר את בתו לאביו שאין האדון יכול לייעד אותה, אך יכול למסור אותה לבנו שיעד אותה, כי היא בת אחיו והיא מותרת לו, לכן המכר חל. מקורו של הרמב"ם בגמ' בקידושין²²: "תני חדא מוכרה לאביו ואין מוכרה לבנו ותניא חדא אין מוכרה לא לאביו ולא לבנו" ואומרת הגמרא, ששתי הברייתות הן כמו חכמים, אלא הברייתא שאומרת שלא יכול למוכרה מדובר שאין צד ייעוד, כלומר, שלאב אין בנים, אבל הברייתא שאומרת שיכול למוכרה לאביו מדברת בזמן שלאב יש בנים שאז יש צד ייעוד, כי בן האב הוא אחיה של האמה, וזה מותר, וכאשר יש צד ייעוד, גם רבנן מודים שהמכירה חלה.

ה"מנחת חינוך"²³ מוסיף: כמו שאינו יכול למוכרה לקרובים, כך אינו יכול למוכרה לעכו"ם, כי בעכו"ם לא שייך ייעוד, כי קידושין לא תופסין בהם ולכן המכר לא חל. אבל אם מכר אותה לגר-צדק המכר חל, כמו שמצינו בגמ', שבית-דין יכולים למוכרו לגר-צדק, כמו שמבואר ברמב"ם²⁴. עוד מוסיף ה"מנחת חינוך", שאינו יכול למוכרה לטומטום, מכיוון שאין ראוי ליעד מספק, כך אינו יכול למוכרה מספק, וגם לבנו אינו יכול ליעדה, כי אין לו בן ולכן המכר לא חל. וגם לאנדרוניס אין יכול למוכרה כיוון שהוא ספק זכר ספק נקבה. אבל לאלה שפוסקים שהוא זכר גמור יכול למוכרה לו.

וכן אם מכרה לחרש, שוטה וקטן המכר אינו חל, כיוון

כסף ואם יש לו כסף המכירה לא חלה, ולכן אין חשש שימכרנה פעם שנייה, ולכן יכול הרמב"ם לפסוק שאמה עבריה נמכרת פעמיים, על אף שהוא פוסק שהחובה לפדותה מוטלת על האב.

עוד נאמר ברמב"ם¹⁰: "ברח האב או שלא היה לו לפדותה, הרי זו עובדת עד שתצא".

וה"כסף משנה" אומר, שאין כופין את קרוביה לפדותה כיוון שהרמב"ם פסק¹¹ כמו רבי שאומר, הנמכר לישראל אין כופין את קרוביו לפדותה, אלא נמכר לעכו"ם כופין את הקרובים לפדותה שלא ייטמע בין הגויים; אבל נמכר לישראל – אין כופין אותם לפדותה ולכן אם מת האב או שברה, עובדת היא עד שתצא ביציאות המיוחדות לה.

במה נקנית אמה עבריה

הרמב"ם פוסק¹²: "אמה עבריה נקנית בכסף או בשווה כסף ובשטר, ואינה נקנית בפרוטה, מפני שצריך לקנותה בדמים הראויין לגירעון כדי שתגרע פדיונה ותצא".

דין זה של הרמב"ם מקורו בגמ' קידושין¹³. כסף לומדים מהפסוק "והפדה", משמע שנקנית בכסף. ושווה כסף לומדים מהפסוק "ישיב" לרבות שווה כסף ככסף. ה"מנחת חינוך" אומר¹⁴: שמה שצריך שתי פרוטות זה דווקא בכסף, אבל בשווה כסף אפילו אם נתן לאב רק פרוטה זה מועיל כיוון שהאב יכול לומר: לדידי שווה חפץ זה שתי פרוטות, כמו שאומרת הגמרא בקידושין¹⁵ על רב כהנא, שלקח סודר לפדיון הבן ואמר שלדידו זה שווה חמישה סלעים, כך גם האב אם יקח שווה כסף, אע"פ שערך החפץ שווה רק פרוטה, בתו תהיה מוכרה, כי האב יכול לומר: לדידי זה שווה שתי פרוטות וזה נקרא כבר כסף הראוי לגירעון.

וזה דווקא לרמב"ם שפסק¹⁶, שבכל חפץ יכול אדם לומר: לדידי שוויא לי, אפילו שהחפץ שווה פחות, אבל הר"ן פוסק, שלא בכל דבר יכול לומר: לדידי שוויא לי, אלא בדבר שדרכו להתייקר, ואם האב לקח חפץ רגיל ששווה פרוטה, אינו יכול לומר: לדידי שוויא לי שתי פרוטות והמכירה לא תחול.

והדין שאמה עבריה נקנית בשטר לומדים ממה שהתורה אומרת באמה עבריה: "לא תצא כצאת העבדים", כלומר שהיא לא יוצאת כמו העבדים הכנעניים בשן ועין, אבל נקנית היא כקניין העבדים וזהו שטר. ושואלת הגמרא: איך יודעים שקניין העבדים זה שטר, אולי נאמר שהכוונה כאן לחזקה שגם הוא קניין העבדים. ומתרת הגמרא, שהתורה הקישה את אמה עבריה לאחרת וכתוב: "אם אחרת יקח לו, שארה כסותה ועונתה לא יגרע". מה אחרת נקנית בשטר, כך גם אמה עבריה נקנית בשטר. ועיין בקידושין ט"ז ע"א.

עוד כתוב ברמב"ם¹⁷: "כיצד בשטר? כתב על הנייר או על החרס: בתי מכורה לך, ונותן לאדון". כלומר, הרמב"ם פוסק, ששטר אמה עבריה האב כותבו. בעניין זה יש מחלוקת בגמ' קידושין¹⁸: שטר אמה עבריה, ר' הונא אמר: אדון כותבו, ור' חסדא אומר: אב כותבו, והרמב"ם פסק כר' חסדא, שהאב כותבו, כיוון שלומדים את דין שטר באמה מעבד כנעני וכמו שבעבד כנעני, המוכר כותב את השטר, כך גם באמה עבריה המוכר שהוא האב כותב את השטר. גם בירושלמי פרק ראשון נאמר, סדר מכירה כך הוא: "אני פלוני מכרתי את בתי" כמו ר' חסדא הבבלי.

שהם צריכים ליעד אותה וקטן וחרש הם לאו בני קידושין, וכן לבנם הם אינם יכולים ליעדה, כי לקטן אין בן ולחרש ולשוטה אפילו שיש להם בן זה לא מועיל, כי כל הדין של ייעוד בבן האדון זה מדין שליחות, שהבן שולח את האב לקדש לו אשה, וחרש ושוטה הם לאו בני שליחות, ולכן לא יכולים ליעד אותה לבניהם ולכן המכר לא חל.²⁴

ה"משנה למלך" מביא בשם הירושלמי בקידושין, שאין האמה נמכרת לאדם שהוא נשוי עם אחותה של האמה, מפני שאינו יכול ליעדה כיוון שהיא אחות אשתו, ואף-על-פי שיכול להיות שאשת האדון תמות ואז האמה מותרת לאדון, כי אחות אשתו אינה אסורה אלא מחיים, בכל זאת המכר לא חל כיוון שבשעת המכירה אינו יכול ליעדה.

ה"מנחת חינוך" הנ"ל פוסק, שהאמה יכולה להימכר גם לאשה ואף-על-פי שבאשה עצמה לא שייך ייעוד, ייתכן, שיהיה ייעוד אם יש לה בן, ובנה שלח אותה לקדש לו אשה והיא יכולה לקדש לו את האמה, לכן המכר חל אם האשה קונה אמה עבריה.

הרמב"ם פוסק²⁵: אין האדון יכול למכור את האמה ולא לתתה לאחר במתנה בין רחוק ובין קרוב, ואם מכר או נתן לא עשה כלום, שנאמר "לעם נוכרי לא ימשול למוכרה בבגדו בה".

מקור לדינו זה של הרמב"ם לא ידוע מהגמרא בבבלי אלא מהמכילתא, שנאמר שם: "לעם נוכרי לא ימשול למוכרה בבגדו בה" הרי זו אזהרה לבית-דין שלא ימכרה לנוכרי. והרמב"ם מפרש את המכילתא, שהאדון אינו יכול למוכרה לשום אדם שבעולם בין רחוק ובין קרוב, כך אומר ה"לחם משנה". גם ה"חינוך"²⁶ פוסק כך ואומר: "כל מי שיקנה אמה עבריה לא ימכרה לאדם אחר לעולם, שנאמר לעם נוכרי לא ימשול למוכרה בבגדו בה, ופירושו כתרומתו לגבר אחר, ולהרחיק הדבר נאמר בלשון הזה, שדומה לפני הקטנה, אם מוכרה לאדם אחר שנית, כאילו ימכרה לעם נוכרי".

גם ה"מנחת חינוך" עמד על דברי ה"חינוך" ואמר שהם לא כתובים בש"ס בבבלי אלא מקורם במכילתא הנ"ל, כדברי ה"לחם משנה" ומוסיף ה"מנחת חינוך" ואומר, שאם האדון עבר ומכר את האמה לאיש אחר אינו עובר על לאו ומה שכתוב בתורה "לעם נוכרי לא ימשול למוכרה בבגדו בה", אין הכוונה שעובר על לאו, אלא לומר לנו, שאינו יכול למוכרה לאיש אחר ואם מכרה אז המכר לא חל. ועיי"ש שמסתפק בזה.

זכויות אמה עבריה

כל הזכויות שכתבנו לעיל בעבד עברי, כגון: מזון, דירה וכדומה, חלים גם באמה עבריה.

יציאתה של אמה עבריה

הרמב"ם פוסק²⁷: "אין אמה עבריה יוצאת בראשי איברים שנאמר: לא תצא כצאת העבדים, וקונה עצמה בשישה דברים. בשנים, ביובל, בגירעון כסף, בשטר שחרור, במיתת האדון ובסימניו.

בשנים: כתוב בתורה ספר שמות פרשת משפטים: "כי תקנה עבד עברי שש שנים יעבד ובשביעית יצא לחופשי" ואמה עבריה שווה לעבד עברי. גם בדברים פרשת ראה "כי יימכר לך אחיק העברי או העבריה ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חופשי מעמך".

ביובל: אם פגע בה יובל אפילו בתחילת זמן עבודתה יוצאת לחופשי כמו שכתוב בויקרא פרשת בהר²⁸: "והיה ממכרו עד שנת היובל ויצא ביובל ושב אל אחוזתו".

בגירעון כסף: כתוב בשמות²⁹: "אם-רעה בעיני אדוניה, אשר לא יעדה והפדה", מלמד, שמגרעת פדיונה ויוצאת. ה"חינוך"³⁰ פוסק: "מצווה לפדות אמה עבריה שנאמר: 'והפדה' וזו מצוות עשה, כלומר, שייסייע האדון הקונה אותה בפדיונה ויתן לה מקום לשוב לבית אביה, כמו שאמרו ז"ל: שמגרעת פדיונה ותצא, כלומר, שאם לקחה בשישים דינרים ועבדה שלוש וקמצה שלושים דינרים שיקחם וישלחנה, ושלא יטען עליה שתשלים שנות עבודתה על כל פנים, או שיאמר מעותי היו בטלות אצלה, תוסיף לי רווח אם תרצה לצאת, שאין זה אלא רע לב. ולבני ישראל שהם בני מלכים רחמנים, ראוי להם לעשות חסד עם העבריות, אף כי לאשר עבדום ואפילו יום אחד".

וה"מנחת חינוך" שואל: למה רק בגירעון כסף? אומר ה"חינוך", שיש מצווה על האדון לשחררה. ולמה לא אמר בשאר השחרורים שיש לאדון מצווה לשחררה, כגון, אם הגיע יובל, שאז מצווה על האדון לשחררה? ומתוך ה"מנחת חינוך", כאשר האמה יוצאת בשש או ביובל היא יוצאת בעל-כורחו של האדון, כלומר, מיד כאשר מגיע השש או היובל נפקעה ממנו הזכות, שיש לו על האמה ולכן לא שייך בזה מצווה לשחררה, אבל בגירעון כסף, שהאדון צריך לסייע לה בפדיונה, אז הוא המקיים ולכן זה נחשב למצוות עשה.

גירעון כסף זה בעל כורחו של האדון ואפילו שהאדון אינו רוצה לשחרר אותה יכולים להכריחו לשחררה. ומצוות פדיון האמה אינה חלה רק על האב, אלא גם על שאר קרוביה, אלא שהם לא חייבים לפדותה, ואם הם פדאוה יש להם מצווה. ה"לחם משנה" וה"משנה למלך" מדייקים מדברי ה"כסף משנה"³¹, שאמנם אין חיוב על הקרובים לפדות את האמה, אבל אם הם רוצים לפדותה הם יכולים לכוף את האדון לפדותה.

בשטר: הגמרא אומרת³²: "תנא, וקונה את עצמו בכסף ובשווה כסף ובשטר". ורבי אומר: על זה עבד עברי גופו קנוי, לכן צריך שטר שחרור, ואותו הדבר אמה עבריה גופה קנוי, ולכן יוצאת בשטר שחרור.

במיתת האדון: אמה עבריה שמת אדונה יוצאת ואינה עובדת את הבן. והגמרא בקידושין³³ למדה זאת ממה שהקשה התורה את אמה עבריה לנרצע, שהתורה אומרת בדברים³⁴: "ואף לאמתך תעשה כן", וזה נאמר לאחר דינו של הנרצע, מה נרצע אינו עובד את הבן ולא את הבת אף אמה עבריה אינה עובדת לא את הבן ולא את הבת. ושואלת הגמרא: אולי נאמר שמה שאומרת התורה ואף לאמתך תעשה כן, הכוונה שצריך להעניק גם לאמה? ומתרתת הגמרא, שאם הפסוק היה בא לומר רק על העניקה, התורה הייתה צריכה לומר ואף לאמתך כן, למה אמרה התורה תעשה, אלא ודאי לומר לנו שני דברים – שלא עובדת לא את הבן ולא את הבת וגם שצריך להעניק לאמה.

בסימנים: המשנה אומרת בקידושין³⁵ תורה עליו אמה עבריה שיוצאת בסימניו. ולומדים זאת ממה שאומרת התורה בשמות³⁶: "ויצאה חנים אין כסף", כלומר, התורה רבתה יציאה אחת יותר מאשר העבד והיו סימנים. וסימני נערות הם כאשר הבת מגיעה לגיל 12 ומביאה שתי שערות.

הרמב"ם אומר³⁷: "מפי השמועה למדו שאין האשה נרצעת וכן יראה מעניין הכתוב, שהרי אומר נרצע אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני. ומהו שנאמר ואף לאמתך תעשה כן להעניק, שכשם שמצוות עשה להעניק עבד עברי כך מעניק אמה עבריה".

"הכסף משנה" אומר, שמפי השמועה למדו, שאין האשה נרצעת זה על פי הספרי שכתוב³⁸: "ואף לאמתך תעשה כן" להעניקה, יכול אף לרציעה ת"ל³⁹: "ואם אמר יאמר העבד" – ולא אמה.

"המשנה למלך" מקשה על דברי ה"כסף משנה" והספרי: למה צריך את הפסוק "ואם אמר יאמר העבד". כדי ללמדנו שאין האשה נרצעת, אפשר ללמוד זאת מהפסוק³⁹ "אהבתי את אדוני את אשתי ואת בני", וכיוון שהאמה אינה יכולה לומר אהבתי את אשתי – אינה נרצעת.

ומתוך ה"משנה למלך" שבלי הפסוק: "ואם אמר יאמר העבד" היה לנו הפסוק: "ואף לאמתך תעשה כן" מוקשה מאוד. כי אם היינו מעמידים פסוק זה לגבי העניקה היה קשה, כי הטעם של העניקה בתורה הוא⁴⁰: "כי משנה שכר שכיר עבדך", כלומר, שהעבד עבד גם ביום וגם בלילה, שהאדון נתן לו שפחה כדי להוליד ממנה ילדים, ובאשה זה לא שייך, כי האדון לא יכול למסור לה עבד כדי שתלד ילדים. ואם היינו מעמידים את הפסוק: "ואף לאמתך תעשה כן" לעניין רציעה גם היה קשה, כי לגבי רציעה כתוב: "אהבתי את אשתי ואת בני" וזה לא שייך באמה, שתגיד אהבתי את אשתי. ולכן צריך את הפסוק: "ואם אמר יאמר העבד", לומר לנו, שלא ייתכן רציעה באמה ושהפסוק "ואף לאמתך תעשה כן" מדבר לעניין העניקה, שגם לאמה יש מצווה להעניק לה בסיום עבודתה. עיין בדבריו.

התוס' ⁴¹ הקשו אל הגמרא שאומרת, שהאשה אינה נרצעת משום שכתוב: "ואם אמר יאמר העבד" – העבד ולא האמה. ומקשה התוס': מדוע צריך את הפסוק הזה, הרי כל דין נרצע שייך רק במכרוהו ב"ד, והאשה אפילו אם היא גונבת ואין לה כסף לשלם הבי"ד לא יכולים למוכרה, שכתוב "ונמכר בגנותו" ולא בגנותה, אם כך, למה צריך למעט ממלת "העבד" שלא נרצעת, נלמד זאת מזה שאינה נמכרת. ומתוך התוס', שהיינו חושבים, כיוון שהאב מוכרה, זה נחשב כאילו מכרה ב"ד, כי בשני המקרים הם נמכרים בעל-כורחם ולכן צריך את הפסוק: "ואם אמר יאמר העבד" כדי לומר לנו שהיא אינה נרצעת.

ומקשה ה"משנה למלך" על תוס', כי בלי הפסוק⁴²: "ואם אמר יאמר העבד" הייתי אומר, שהפסוק "ואף לאמתך תעשה כן" מדבר לעניין רציעה. ואי-אפשר לומר שלא נוכל להעמיד פסוק זה לעניין רציעה, כי רציעה שייכת רק במכרוהו ב"ד ואשה אינה נמכרת על-ידי בית-דין, כי אז גם לגבי העניקה לא נוכל להעמיד אותו, כי גם העניקה שייכת רק במכרוהו ב"ד. אלא ודאי גזירת הכתוב שצריך להעניק לאמה אף-על-פי שזה שייך רק במכרוהו ב"ד. וכיוון שכך, הייתי ג"כ אומר, שהפסוק עולה על רציעה וזה גזירת הכתוב שנרצעת, אפילו שרציעה לא שייכת רק במכרוהו ב"ד. אבל אחרי שכתוב הפסוק "העבד" למעט אמה מרציעה, בוודאי "ואף לאמתך תעשה כן" מדבר לעניין העניקה, וזה שאומרת הגמרא "ואף לאמתך תעשה כן", אתה אומר להעניקה או אינו אלא לרציעה, כיוון שאין ראייה לזה יותר מזה, ת"ל "העבד", שזה מדבר לעניין העניקה. ובוזה מסתלקת קושיית תוס'.

האדון מעניק לאמה עבריה כמו שמעניקים לעבד עברי. אמה עבריה שיצאה באחת מהציאות שכתבנו לעיל, מלבד אם אביה פדה אותה, שאז האדון לא חייב להעניק לה, כי היא יוצאת בעל-כורחו של האדון – מעניק לה. דין העניקה באמה עבריה למדנו מהפסוק: "ואף לאמתך תעשה כן", כלומר, שגם לאמה צריך להעניק. וכך פוסק הרמב"ם⁴³: ומהו שנאמר "ואף לאמתך תעשה כן" להעניק, כשם שמצוות עשה להעניק עבד עברי, כך מעניק אמה עבריה.

עוד פוסק הרמב"ם⁴⁴: וענק אמה עבריה וכן מציאתה לאביה, ואם מת אביה קודם שיבוא לידו, הרי הן של עצמה ואין לאחיה בהן כלום, שאין אדם מוריש זכות שיש לו בביתו לבנו.

מקור לדינו של הרמב"ם, שהאב מקבל את ההעניקה בגמרא בקידושין⁴⁵: "תני. חדא ענק עבד עברי לעצמו וענק אמה עבריה לעצמה, ותניא אידך, ענק אמה עבריה ומציאתה לאביה. מתרצת הגמרא, שאין סתירה בין שתי הברייתות, בברייתא הראשונה שכתוב שענק אמה עבריה לעצמה מדובר בזמן, שאין לה אב ולכן היא זוכה בהעניקה, כיוון שלא אומרים שאחיה יזכו בהעניקה, שהפסוק אומר: "והנחלתם אותם לבניכם אחריכם", שדווקא את העבדים הכנעניים הבנים זוכים, אבל את הזכות שיש לאב בבית, אין הבנים זוכים. ומה שכתוב שענק אמה עבריה זה לאביה מדובר בזמן שהאב קיים, אז הוא זוכה בהעניקה כמו כל שבח נעורים, שהבית אינה יוצאת מרשותו עד שתתבגר.

ייעוד באמה עבריה

"החיון" כותב⁴⁶, שמצווה ליעד אמה עבריה, כלומר, שאותו ישראל שקנה אמה עבריה שישאנה לו לאשה, שנאמר "ואם רעה בעיני אדוניה אשר לו יעדה והפדה" ואמרו חז"ל רמז לך כאן שמצווה ליעד. ושורשי המצווה שריחם האל על ענייה הנמכרת ועל אביה שהצטרך למוכרה, וציווה הקונה אותה לישא אותה לאשה ולעשותה גברת, כי אל חנון ורחום הוא. ואם אין הקונה חפץ בה לעצמו, אז משיאה לבנו כי גם עם בן אדוניה תשמש ותגיל".

הרמב"ם פוסק⁴⁷, אם ייעד אותה האדון לעצמו או לבנו הרי היא נשאת ארוסתו, ואינה יוצאת באחת מהציאות של אמה עבריה שהזכרנו לעיל, אלא במיתת הבעל או בגט. ה"כסף משנה" מביא מקור להרמב"ם, שאם מייעד אותה יוצאת רק בגט או ביובל, מה שאין כן באמה עבריה. ושואלת הגמרא, איך הברייתא אומרת שאמה עבריה אינה יוצאת בשנים וביובל, הרי במשנה כתוב יתירה עליו אמה עבריה שיוצאת בסימנין, משמע שיוצאת גם בשנים וביובל. ומתרצת הגמרא, כגון, שהאדון ייעדה, ומקשה הגמרא שוב, אם ייעדה – פשיטא שתצא רק בגט, ומתרצת הגמרא, שהייתי אומר, שאע"פ שהאדון ייעד אותה, לא יתבטל דיני האמה שבה, קמ"ל שהיא נעשית אשתו לכל דבר ואינה יוצאת בשנים וביובל אלא בגט.

עוד מבואר שם ברמב"ם כיצד מצוות ייעוד: אומר לה בפני שנינו הרי את לי לאשה, ואפילו שאמר לה בסוף, סמוך לשקיעת החמה. ואינו צריך לתת לה כלום כיוון שמעות הראשונות לקידושין ניתנו ונוהג בה מנהג אישות ואינו נוהג בה מנהג שפחות.

ה"כסף משנה" אומר מה שפסק הרמב"ם, שנוהג בה מנהג

ביבליוגרפיה

תורה:	פוסקים ומפרשיהם:	אחרונים:
שמות	רמב"ם	מנחת חינוך
ויקרא	ה"כסף משנה"	ערוך לנר
דברים	ה"לחם משנה"	פני יהושע
גמרא בבלי:	ה"משנה למלך"	הגהות הגר"א
קידושין	סמ"ג	בית שמואל
סוטה	שלחן ערוך, אבן העזר	מהרשד"ם
מכות	חושן משפט	הרדב"ז
בבא קמא	ראשונים:	קרבן חגיגה
בבא מציעא	רש"י ותוס' על הש"ס	מחנה אפרים
בבא בתרא	רמב"ן	קצות החושן
תמורה	ריטב"א	מוהרי"מ"ט
ראש השנה	רשב"א	המקנה
יטין	רא"ש	הריב"ש
יומא	חיון	גידולי תרומה
חולין	סמ"ג	ש"ך
עירובין		עצמות יוסף
ערכין		כנסת הגדולה
		מהרי"ש יפה
		תורה תמימה
		דגל ראובן
		גמרא ירושלמי:
		קידושין

אישות ואינו נוהג בה מנהג שפחות מקורו מהגמרא בקידושין⁴⁹, שהגמרא אומרת בדיוק כלשונו של הרמב"ם. ומה שכתב הרמב"ם אפילו סמוך לשקיעת החמה, כוונתו היא שאע"פ שאין במשך זמן זה כדי שווי של פרוטה היא מקודשת, לפי שמעות הראשונות לקידושין ניתנו, כלומר, כסף המכירה ניתן עבור קידושין, ולכן אפילו שהוא סמוך לשקיעת החמה אינו צריך לתת לה כלום. ואף-על-פי שר' יוסי בר' יהודה חולק על ת"ק, ואמר שמעות הראשונות לאו לקידושין ניתנו אלא למכירה, ההלכה היא כמו ת"ק, שמעות הראשונות לקידושין ניתנו.

מקורות:

1. כ"א, ז'. 2. כ"ט ע"ב. 3. הלכות עבדים פרק ד' הלכה א'. 4. ט"ו ע"ב. 5. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ב'. 6. כ' ע"א. 7. מצווה מ"ג. 8. כ"א. 9. י"ח ע"א. 10. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ב'. 11. הלכות עבדים פרק ב' הלכה ז'. 12. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ג'. 13. י"ד ע"ב. 14. מצווה מ"ג. 15. קידושין ח' ע"א. 16. הלכות ביכורים פרק י"א הלכה ז'. 17. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ג'. 18. ט"ז ע"א. 19. י"ט ע"ב. 20. שמות כ"א ז'-ח'. 21. הלכות עבדים פרק ד' הלכה י"א י"ב. 22. כ' ע"א. 23. מצווה מ"ג. 24. הלכות עבדים פרק א' הלכה ג'. 25. הלכות עבדים פרק ד' הלכה י'. 26. מצווה מ"ה. 27. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ו'. 28. כ"ה כ"ח. 29. כ"א ח'. 30. מצווה מ"ד. 31. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ב'. 32. קידושין ט"ז ע"א. 33. י"ז ע"ב. 34. ט"ו י"ז. 35. י"ד ע"ב. 36. כ"א י"א. 37. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"ג. 38. דברים ט"ו י"ז. 39. שמות כ"א ה'. 40. דברים ט"ו י"ז. 41. סוטה כ"ג ע"ב ד"ה "בגניבתו". 42. שמות כ"א ה'. 43. הלכות עבדים פרק ג' הלכה י"ג. 44. שם, הלכה ט"ו. 45. ט"ז ע"ב. 46. מצווה מ"ג. 47. הלכות עבדים פרק ד' הלכה ז'. 48. י"ח ע"א. 49. י"ט ע"א.